

SÓTÉR ISTVÁN

KEMÉNY ZSIGMOND TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A szabadságharc utáni korszak esztétikai szemlélete különösen fontos szerepet tulajdonít a tragikumnak. Kemény Zsigmond tanulmányainak, cikkeinek elszórt megjegyzései szerint a tragikum elvében az irodalom erkölcsi, nevelő szerepe magasrendűen domborodik ki. A reformkor irodalmának irányzatossága, mely a Falu jegyzője körüli vitákban diadalmaskodott, s Petőfi ars poeticájának oly korán alapjává vált, némileg változott formában, tovább él Világos után is. Jókai nyíltan hirdeti az irányzatosság elvét, Kemény és Csengery az irodalom nevelő szerepét mérlegelik, s népies kiadványokat terveznek; az *Élet és irodalomban* kifejtett elvek, az arisztokráciának és a női olvasóközönségnek szánt regények, majd a Szalárdi-féle krónika kiadása, a *Magyar Nép Könyvének* rövid életű, de oly érdekes vállalkozása, magának Keménynek „népies” színezetű külpolitikai írása (*Hogy áll a világ?*): mindez, együtt, arról tanúskodik, hogy Kemény is az irodalom irányzatosságáról szóló elvet idomítja a maga világnézetéhez és életszemléletéhez. Nevelő hatású irodalmat kíván nyújtani az új közönségnek, mely a magyar polgárosodás alsó rétegeiből a szabadságharc után kezd bekapcsolódni az újra meginduló kulturális életbe. Kemény jogosan emlegetett „alkalmazkodóképessége” mutatkozik meg abban, ahogyan az *Élet és irodalomban* kifejtett elveken túlhalad, az új közönség igényeit kezdi kipuhatolni, s a maga nevelő célzatait az ő körükben is érvényesíteni kívánja. PAIS DEZSŐ mutatott rá első ízben, hogy az *Élet és irodalom* megírása idején Kemény még a régi olvasóközönség megtartására törekedett, majd későbbi célja (1854—55 táján) már az új olvasóközönség felvilágosítása volt.

A tragikum eszméjének előtérbe állítása tehát *nevelési* célzatot szolgált, s ennek a célzatnak megvolt a maga sajátos erkölcsi, de politikai vonatkozása is. Az irodalom sokak által vallott nevelő hivatása összefügg a Világos utáni népiesség fejlődésével, s Arany nagykőrösi korszakának is központi elvét alkotja. *A nevelő hatású tragikum* eszméjét találjuk meg Kemény, valamint Arany alkotói munkásságában, s Gyulai elméleti általánosításaiiban is. A *Buda halála*, Kemény regényei, Gyulai *Bánk bán-tanulmánya* mellé sorakozik az *Ember tragédiája*, mint ennek a nevelő értékű tragikum-elvnek egészen különálló megvalósulása.

A tragikum elvének szerepe Kemény gondolkodásában, erkölcsi és politikai szemléletében, valamint regényeiben: a Világos utáni irodalom nevelő

szándékaival függ össze. Kemény és kortársai a tragikum által a maguk politikai és erkölcsi elveinek igazolására és propagálására törekedtek; az ő szemükben a tragikum formái voltak a legalkalmasabbak egyfajta erkölcsi és politikai szemlélet meghirdetésére, példázására. Ennek a szemléletnek ellentmondásai, természetesen, a tragikumnak mind elméletében, mind gyakorlatában ott tükröződnek. De Kemény esetében többről is szó van: őt az irodalmi köztudat csaknem évszázadon át a kor valóságos tragikumának legerőteljesebb kifejezőjeként tartotta számon. A tragikum elmélete és gyakorlata, úgy, ahogyan az Keménynél jelentkezett, a későbbi évtizedekben, s különösen a két világháború közti korszakban, a „tragikus magyarság” elméletének egyik ösztönzőjévé tétetett meg. Kemény életművéből épp a tragikumhoz kapcsolódó elemeket sokan úgy tekintették, mint a magyar politikai gondolkodás és történelembölcselet legmagvasabb példáit. A tragikum problematikája Keménynél sokak számára a magyar történelmi tudat legmélyebb tartalmaikat jelképezte. Különösen a két világháború közti korszak, a Kemény-féle tragikumot messzemenően misztifikálta, s magának Keménynek alakját, életművét is e misztifikáció igazolása érdekében eszményítette. E misztifikáció visszahatásaként született még később az az értékelés, mely Keményt mindenestől reakciónak mutatta, s ezért eleve lemondott arról, hogy életművét ellentmondásaiból érthesse meg.

Kemény értékelését, s tragikum-eszméjének kibogozását megnehezítették azok a talányos vonások, melyek GYULAI PÁL 1854-es bírálata óta sokasodnak a ránk hagyományozódott Kemény-arcképen. Ezek a vonások végül is egy olyan Kemény-legenda megteremtésére ösztönöztek, mely elfedte a köztudat elől a művek és az életrajz tényeit. Meglepő, hogy az egyébként oly érzékenyül megfigyelő Gyulai kezdi a Kemény-arckép „elrajzolását”. 1854-es bírálatában, melyet Kemény regényeinek és „beszélyeinek” szentel, a szkeptikus Keményt állítja elének, az „emberi gyöngeségek” költőjét, „aki kétkedni tanít”, aki „le-hűt, józanná tesz, de a legtöbbször vígasztalhatatlanná is”, aki ledönti eszményeinket, s helyükbe a „kétkedő, kérlelhetlen észét ülteti”. Makacsul tér vissza a kétkedés motívuma ebben a bírálatban: magyarázatául legfeljebb a *Szív örvényei*, a *Ködképek*, a *Szerelem és hiúság* melankóliája, kesernyés hangulata szolgálhat, — vagy talán a forradalom utáni két röpirat és a Széchenyi-tanulmány ész-kultusza.

Kemény támadása Kossuth és a szabadságharc eszmevilága ellen sokkal inkább lekötötte Gyulai figyelmét, hogysem már 1854-ben észrevette volna azt a programot is, melyet pedig Kemény elég világosan meghirdetett. 1879-es emlékbeszédében ugyan még visszatér a szkepszis emlegetéséhez, de már óvatosabb fogalmazással, „bizonyos árnyát” figyelvén csak meg „irataim”, ugyanitt kulcsot nyújt 1854-es szemléletéhez, midőn megemlíti, hogy Kemény „többször támadta, mint védte a népszerű eszméket”. Ez az emlékbeszéd már elismeri, hogy Kemény „néha egész biztossággal megjelölte az irányt” — hisz ez akkor már jó ideje a Gyulai iránya is volt. 1854-ben azonban Gyulai mintha még

tanácstalanul állna Kemény magatartása előtt: a közvéleményt kihívó, hideg-szívű gondolkodót látja benne, mintegy a kor divatos betegségének, a kételynek fertőzőttjét, s a fiatalabb nemzedék észjárásával, kissé még a romantika sablonjaihoz igazodva gyanakszik nála a „kiégett szív elfogultságára”, illetve az egykori, túlságos idealizmusra, melynek ára lőn a mostani kételkedés. Mégis Gyulai az, aki Kemény tragikum-szemléletére igen határozottan hívja fel a figyelmet; ő veszi észre, hogy Kemény regényei „*tragikaiabbak tragédiáinknál*”, — de még ez a megállapítás is csak későbbi egyoldalúságokra ösztönöz, s Péterfyt arra készíti, hogy a tragikumot valamiféle immanens tartalomnak lássa Kemény életében, egyéniségében.

PÉTERFY 1881-es Kemény-tanulmánya — akárcsak az Eötvös-tanulmány Karthausi-szakasza — nagymértékben önarckép, ami éppannyira fokozza ez írás gazdagságát, izgalmát, mint amennyire csökkenti is tényszerű hitelességét. Hisz Kemény összeroppanása, boldogtalan magánya szinte csábította az esszé-író, hogy a magáéhoz hasonló „belső tragédiát” keressen hősénél. Péterfy esszéje rendkívüli érzékenységgel, de már csaknem regényes hevülettel utal valami „ki nem mondott, rejtett, mély és gyötrő” titokra Kemény életében, sorsában. A közeledő századvég bélyegét érezzük azon a megállapításon, mely Keménynek az „egészséges” emberek iránti bizalmatlanságát szögezi le, — s a kor dagályos liberalizmusától annyira idegenkedő Péterfy nem is Kemény Kossuth-ellenességére figyel, hanem inkább valamiféle általános húzódozást keres nála, mindenfajta „átszellemült”, felmagasztosult”, „lantos lelkű” hősieségtől. Sajnálhatjuk, hogy Péterfy ennyire azonosult a témájával, mert amidőn már-már megérti Keményt, az ő ürügyén inkább önmagát fogja elemezni. Mennyire mély és találó gondolat az, hogy Kemény „akaratába vette föl sorsa kényszerűségét”, s „esze a fatum szerepét játszotta érzelmei fölött”, — de midőn néhány sorral alább azt olvassuk, hogy „a költő benne áhítá a boldogságot, a philosoph pedig nyomban leszámolt vele”, inkább Péterfy személyes vallomására kell gyanakodnunk, vallomásra, mely, épp személyessége miatt, elvont marad.

Péterfy az azonosulás lírai örömében megelégedezik arról, hogy okokat nyomozzon, tényeket boncoljon. A „tragikus” Kemény képe annyira tetszetős neki, s annyira összehangzik benső hangulataival, hogy vizsgálódás, bizonyítás helyett szenvedélyesen, egyértelműn karolja föl, diadalmasan mutatja meg, mint aki végre rokon sorsra, testvéri lélekre akadt. Mintegy a Kemény szándékaira is rácsafolón, Péterfynél a *tragikum* és a *fatum* oly sűrített jelenségekké válnak, mintha Kemény csak a bukás, a reménytelenség elvét akarta volna mindig hirdetni. Péterfy a *Gyulai Pál* című regény Keményét látja csupán, s a későbbi Keményben is csak ezt akarja látni. Ezért becsüli is értékén túl ezt a habár egyenetlen, de mégis meglepő, zsúfoltságában nemegyszer oly eredeti alkotást. Péterfynek annyira kedves Kemény tragikum-elve, hogy eltúlozza, egyeduralkodóvá teszi, s tudomást sem akar venni ennek az elvnek változatai-

ról, módosulásairól. „Keménynél a régiek büntető fátumában való hit újra fölébred”, — indítja útnak Péterfy azt a motívumot, melyet annyiféle változatban kapnak majd föl a későbbi méltatások. Péterfynél megszületik a *kizárlagos végzet* elmélete: „Kemény világában ezért az egyén küzdelme csak látszólagos, mert hiábaavaló; valójában nem is harc, hanem vergődés.” A Péterfy-féle Kemény-konceptió a romantika végzet-elméletét eleveníti föl, mely szerint az „osztó igazság” minden „erőt, hatalmat a sorsnak, minden vakságot, gyöngeséget az erénynek mért”; Kemény világának „mély erkölcsiségét”, s azt, hogy székspszise „soha sem támadja meg az erkölcsi lét alapjait”, Péterfy csak megengedőleg említi. Ily módon alakul ki a „tragikus Keményről” szóló szélsőséges felfogás, mely a reménytelenséget, a vak végzetet, a romantikus pesszimizmust keresi csak Kemény művében, s ahol nem találja meg, oda beleolvassa, még hozzá annyi lelkesedéssel, mintha valami ritka erényt ruházna rá. A Péterfy tolla alatt megszülető Kemény-legenda éppannyira színpadias és különcös, mint amennyire önkényes is.

BEKSICS GUSZTÁV (1883) tovább regényesíti mindazt, ami Kemény alakjában, életében még regényesíthető. Mintha a csaknem évtizedes elfeledtetés, a városmajori és a pusztakamarási magány és elborultság, a magányos sír, mely fölé Gyulai költeménye is egy többé-kevésbé eszményített alakot idéz („*Arcán közöny, sebzett szívébe' kín*”): mintha mindez nagyon is kapóra jönne a nyolcvanas években, hogy a válságba jutott magyar liberalizmus *önmagát* övezze a feltámasztott, átregényesített Kemény ürügyén, egyfajta tragikum dicsfényével. A Péterfyre rálicitáló Beksics, Kemény életének „talányát” emlegeti, s abból a „fonnyadt virágból”, melyet az agglegény megmutat Danieliknek, a regényesség, az érzelmesség újabb hatásait csalja elő. Beksics merészebben és naivabbul eszményít Péterfynél: az ő Kemény Zsigmondjának ismeretköre „oly széles volt, hogy szinte a végtelenben veszett el”, s hozzá képest Eötvös csak „felszínen csapongó szellem”. Beksics szerint Kemény nagyobb szónok volt Széchenyinnél, Kossuthnál, Kölcseynél, művei közül pedig a *Forradalom után* „forma-szépségét” csak egy „görög-templomhoz” lehet hasonlítani.

A 80-as évek egyértelművé kiformált tragikus, végzet-hívő Keménye új érvénnyel támad föl a két világháború közti korszakban. Ez a korszak a „tragikus Keményben” a „tragikus magyar történelem” kifejezőjét, megtestesítőjét látja. Akkoriban kezdődik meg a magyar történelem kudarcainak, katasztrófáinak metafizikai, már-már irracionalista értelmezése. Ehhez az értelmezéshez indítékokat keresnek abban a képben is, melyet Keményről a század vég alakított ki. Keményben ez a kor a magyar történelem „eredendő tragikumának” fölsimerőjét látja, — s e fölsimerésen túl, bizonyos „megoldások” és tanítások kigondolóját, hirdetőjét is tiszteli benne. A két világháború között bizonyos áramlatok szükségszerűnek, elkerülhetetlennek tekintik a „magarság tragikumát”; a kor polgári gondolkodói és történelembölcselei a fátumot és a tragikumot a magyar történelem elválaszthatatlan tartozékának, úgyszólván

lényegének hirdetik, s Keményt azért választják példaképükül, mivel ő „a végzet elfogadására”, a tragikum sztoikus vállalására tanít. Nem csupán arról van itt szó, hogy a *Forradalom után* apologetikus tendenciáit veszi készpénzként a korszak, s építi rá a maga célzatos magyar „karakterológiáját”, hanem arról is, hogy Kemény végsőkéig aggályos, szorongó, a kálvinizmuson nevelődött erkölcsiségét tekintik a jellemző, a sajátlagosan magyar erkölcsi, politikai magatartásnak. A *finitizmus* elmélete a tragikum és a szorongás, az aggály és a bezárkózás, a kikerülhetetlen végzet és az előle „rejtettségre” menekülő lélek példáit Keménynél fogja keresni. Annál a Keménynél, akinek portréja Péterfy óta a feltétlen végzet-hit jegyében maradt fenn. A finitizmus elmélete tovább viszi a Kemény-féle végzet-szemlélet misztifikálását, s a *Zord idő* Deák-fivéreit az egész magyarság szimbólumának tekinti: „Örök zord idő, a lélek fázós megbúvási ösztönével, de ugyanakkor ellenállhatatlan erőttől hajtva, hogy elhagyja biztos menedékét és szembeszálljon zimankóval és lidérccel”. Ez a szemlélet Keményre hivatkozva igazolja a sértődött bezárkózást és a passzívságot. Mintha Kemény arra tanítana, hogy a cselekvés csak ábrándkergetés, a harc csak szélmalomharc lehet.

SZERB ANTAL magyar irodalomtörténetében is, mely annyi találó és szellemes észrevételt, megállapítást tartalmaz Keményről, elkerülhetetlenül jut előtérbe a fátum-elv, s minősül emiatt Kemény „a századvég pesszimista és determinista korhangulatának” előfutárává. A determinizmust képviselő Kemény természetesen a végsőkéig fatalista is; a finitizmus elméletének ez az őse — Szerb Antal felfogása szerint — elutasít magától minden küzdelmet a végzet elhárításáért: „Minthogy az ábrándot és az életet nem lehet összeegyeztetni, a magyar inkább nem is akarja felvenni a harcot . . . Ebben a magyar fatalizmusban találkozunk Kemény Zsigmond Arany Jánossal.”

Amíg Péterfy Kemény-értékelésében a hangsúly még csak a tragikum mozzanatára került, addig az újabb Kemény-arcoképekben már a fatalizmus, a determinizmus mozzanatai is előnyomultak. Mindebbe természetesen sajátosan személyes okok is belejátszottak: amiként Péterfy a maga belső tragédiájának hasonlóságait kereste Keménynél, s végül az egész Kemény-értékelést *önmagára* hangolta át, — úgy a későbbi méltatók is sok mindent belevittek Keménybe a maguk közérzetéből, s főként a két világháború közti korszak csüggettségéből, reménytelenségéből. Ez magyarázza meg pl. Szerb Antal Kemény-értékelését is.

De hasonló értelemben alakul ki NÉMETH LÁSZLÓnak az a Kemény-képe, melyet a *Kisebbségben* lapjairól ismerünk. A „mélymagyarság”-elmélet legfőbb igazolójául ugyanazért kínálkozik Kemény alakja, amiért a finitizmus-elmélet igazolójául is. A Péterfy óta kialakult Kemény-kép lényege: a történelmi és emberi tragédiák, kudarcok sztoikus elfogadása, megnyugvás a végzetben, fegyverletétel a fátum, az eleve elrendeltség előtt. Németh László, aki a *Kisebbségben* megírása előtt már kialakította a maga reform-programjait, a

második világháború küszöbén megsejti e programok elégtelenségét, kudarcra ítéltségét, s — mégis ragaszkodik hozzájuk. Erről a sejtelméről és erről a ragaszkodásáról: társadalmi drámái tanúskodnak. A mélymagyarság-elmélet ugyan csak a korábbi programok irrealitásának, kudarcra ítéltségének megsejtéséből születik. Mert: az az elmélet a tragikus bukás apothéozisául, s a kudarc — erénnyé emeléséül készül. A „mélymagyarság” kifejezőiül választott írók mindannyian a tragikumot, a kudarcot hordozzák sorsukban. Bennük Németh László a tulajdon kudarc-érzetének, programjai fölismert elégtelenségeinek rokonságait keresi. Ez írók tragikumuk és kudarcuk: az ő válságának szentesítéséül is szolgál. Ezért nyer oly fontos helyet Németh László „mélymagyar”-elméletében a tragikumot és a fátumot, a kudarcot és az eleve elrendeltséget sztoikusán elfogadó Kemény. Ezért válik az ő szemében Kemény erényévé: „megérteni a gyengeséget, melynél fogva a kiválót a végzet nagy gépezete elkapja”, — ezért hiszi ő, hogy Kemény „göröggként” fogta föl „végzet és ember viszonyát”. A kudarcra ítélt programokhoz mégis ragaszkodó Németh László azonban már figyel a végzet *feltétlen* elfogadásában rejlő nagy tévedésre is: „*Keménynek, mint a végzethívő magyaroknak általában megvolt a hibája, hogy túlgyorsan fogadta el kimozdíthatatlan végzetnek, ami mint kényszerűség egyszer a nyakába ült. Így fogadta el Kemény Zsigmond a forradalom után a természettel egyetemes szervezettel a Habsburg-birodalmat.*” Ez a megállapítás nemcsak Kemény leglényegesebb ellentmondásának felismerése, — hanem a magyar „fátumhit” kritikájának kezdete is Németh Lászlónál.

A Péterfy óta kialakult Kemény-értékelésnek kétségtelenül voltak helytálló elemei, túlhajtottságukban is tényeken alapuló megállapításai, de ennek a Kemény-értékelésnek lényege mégis: egy fikció, — az egyértelműen tragikumra hajló, passzív és fátum-hívő, bezárkózó és kapituláló Kemény Zsigmond fikciója. Ez a fikció részint személyes, illetve kor-érzések kifejezésének kedvezett, részint pedig a két világháború közti rendszer harmadik utas, sőt reakciós ideológiai céljait szolgálta.

2.

A fentebb tárgyalt Kemény-értékelésekből csaknem teljességgel hiányzott Kemény erkölcsi eszme-rendszerének vizsgálata. Pedig a tragikumnak, a fátumnak igazi értelmét, minőségét az erkölcsi motívumok számbavételével lehetett volna csak megnyugtatóan tisztázni. Egészen másféle irányban alakítja ki Kemény-értékelését HORVÁTH JÁNOS és *iskolája*. Horváth Jánosnál a nemzeti klasszicizmus „izlésének” és erkölcsének számbavétele valójában — Kemény eszméinek számbavételét jelenti. Itt-ott érintheti Horváth elemzése Arany felfogását is, de kétségtelen, hogy annak az eszmeiségnek, melyet ő a „nemzeti klasszicizmus” fogalma alá von, a lényegét, az alapját: Kemény erkölcsi eszme-rendszere jelenti. Horváth János figyelmen kívül hagyja azt, hogy ehhez

az eszme-rendszerhez Petőfi forradalmi eszmeiségének semmi köze sem lehet, — mi több, ez az eszme-rendszer szögesen tér el, fordul szembe Petőfi eszméivel, forradalmiságával. Olyan „nemzeti klasszicizmus” ez, melyben legnagyobb nemzeti, klasszikus költőnknek semmiképp sem lehet helye.

De még Arany helye sem biztos ebben a „klasszicizmusban”. Azok a kétségtelen rokonságok, melyek őt az 50-es években össze-összekapcsolják Kemény-nyel, igen lényeges *különbségekkel* is együttjárnak. Horváth János szerint a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsi magatartás tekintetében: Széchenyiről „veszi a mintát”; ez különösen akkor igaz, ha Kemény Széchenyi-tanulmányára, s az ott kifejtett elvekre, a Széchenyin lemért személyes vagy nemzedéki problémákra gondolunk. De ha csak Kemény Széchenyi-tanulmányát és Arany Széchenyi-ódáját vetjük is össze, azt kell látnunk, hogy a két Széchenyi-felfogás közt lényeges különbségek is vannak. Arany elsősorban az alkotó Széchenyit látja, — Kemény elsősorban az önnön tévedéseit kiigazítani igyekvőt. Valójában elmondhatjuk, hogy az, amit Horváth a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsének tekint, az a Kemény Zsigmond erkölcsi eszme-rendszerével azonos.

Horváth János jelentős érdeme, hogy a Péterfy óta kialakult Kemény-értelmezésekkel teljesen szakítva, végre hiteles és valóságos képet ad Kemény tényleges szemléletmódjáról. Kemény tragikum-elve Horváthnál kivetkezik misztifikáltságából, — kiderül, hogy ez a tragikum csak a felelős, gondos, habár kétségtelenül túlon túl aggályos cselekvés előmozdítását szolgálja. A tragikum éppen nem elkerülhetetlen, — a végzetet nemcsak el lehet, de el is kell kerülni. Kemény épp arra akar tanítani, hogy megmeneküljünk a végzettől, — illetve hogy okos számítással, előrelátással fogjuk be a végzetet a magunk szekerébe. Erkölcsi szigorra azért van szükség tetteinkben, a könnyelműséget, az ábrándos-ságot azért kell kerülnünk, hogy a tragikumot, a végzetet elháríthassuk. Amit Horváth a kor magyarság-konceptiójának tekint, s amit valójában inkább Kemény erkölcsi eszményének kell neveznünk, az „kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben megköveteli az önismeretet (számolást tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását”. Széchenyiből kiinduló, Kemény végiggondolta eszmény ez, melyben a tragikumnak éppen nincs egyeduralkodó szerepe, s melyhez a fatalizmusnak sincs egyértelmű köze többé.

De mivel Horváth János a „nemzeti klasszicizmus” fogalma alá absztrahálja ezt az eszményt, s elszakítja Keménytől, kiragadja konkrét, történelmi környezetéből: Kemény erkölcsi eszméi egy megcsontosodott konzervativizmus igazolására szolgálhatnak csupán. A konkrétságból kivetkeztetett Kemény-féle eszmeiség nemcsak azt a mesterséges regényességet veszi el így, amit Péterfy vitt bele, hanem azt a valóságos feszültséget és izgalmat is, amit Kemény adott hozzá. Horváth „nemzeti klasszicizmusa” így válik a meddőség apothéozisává, a tehetetlenségig menő óvatosság, az eszménnyé emelt bénaság tanává: „halad-

junk, de mérséklettel és óvatosan, hogy a nemzet létét ne kockáztassuk” — vallja ez a tan, s mi úgy érezzük, van olyan óvatosság is, mely épp kockára teszi a nemzeti létet. „Kizár e bölcsesség minden túlzást és egyoldalúságot; megbírálja a múltat okulás végett, de nem szakít vele mereven, mert nem ismer ugrást a fejlődésben”: — ehhez a bölcsességhez képest mennyivel építőbbek Keménynek akár legszélso elfogultságai is. Ennek a „nemzeti klasszicizmusnak” száraz, nyárspolgári világhoz képest még a Kemény indulatai éskétségbeesései, örvényei és ködképei is mennyivel emberibbek, valódibbak!

A két világháború közti Kemény-értékelések sorában a Horváth elemezte erkölcsi eszményt fogadja el alapul, de azt Kemény életpályájának történeti menetébe állítva vizsgálja egy 1937. évi egyetemi disszertáció: MARTINKÓ ANDRÁS tanulmánya. A történeti fejlődés vizsgálatához Pais Dezső tanulmánya adott Martinkónak ösztönzést; Pais Dezső ugyanis Kemény pályafordulatának termékeny kérdését vetette föl, s ennek továbbgondolása alakította ki Martinkó tanulmányában azt a szépen és pontosan kirajzolt fejlődésképet, melynek nem csekély részét ma is helytállónak tekinthetjük. Martinkó ugyan Kemény egyéni életproblémájából, élet és ábránd feltételezett, keményi konfliktusából, s e konfliktus feloldásából magyarázza az író fejlődésképet, ami aligha elégséges magyarázat, aligha érteti meg velünk Kemény erkölcsi fel-fogásának bonyolult formációit, s éppen a tragikum szerepének megváltozásait: mégis, ez a tanulmány helyesen különbözteti meg Kemény korszakait, helyesen jellemzi a különböző korszakokban vallott elveit. A fejlődésképet pontosságán és tisztaságán az sem változtat, hogy Martinkó végül is a „nemzeti klasszicizmus” fikciójába torkollatja azt.

Martinkó elemzése az 1849 utáni szakaszban tanulságos igazán, amikor rámutat e szakaszra az 1848 előttől annyira elűtő vonásaira. Szemére vehetjük, hogy inkább lélektani mozzanatokot vizsgál e szakaszon, s közelébb hozza Kemény álláspontját a Kossuthéhoz, mint az indokolt volna, de az 50-es évek jellemzésénél csaknem mindvégig megbízhatónak érezzük. Péterfy tragikum-mitosza szertefoszlik ez elemzés világosságánál; Martinkó lényegileg a Horváth János megfogalmazta, keményi erkölcs-eszményt elemzi, de elemzésének nagy érdeme, hogy mindvégig történeti marad. A tragikum elve Martinkó szerint Kemény politikai gondolkodásával függ össze; Kemény pozitív politikai programja egyszersmind a végzet, a tragikum elkerülésének programjává is válik. Martinkó a tragikum-elv külpolitikai hátterére is utal, s habár e kérdés tárgyalásába nem bocsátkozik eléggé, elsőnek ismeri fel Kemény tragikum-elméletének egyik legfontosabb mozzatát. Elemzésének igen fontos az a része is, ahol a nemezis, a fátum fogalmának 1849 utáni változásaira mutat rá Kemény-nél. „A felületes szemlélő előtt könnyen úgy tűnhetnének fel, hogy Keménynek hőseivel szemben való állásfoglalása jogtalan és túlzóan kegyetlen.” Ez az utalás a Péterfy-féle, s főként a szellemtörténeti irány által felkapott Kemény-portré leggyengébb pontjára hívja fel a figyelmet; Martinkó helyesen látja

meg: „Nem vak a végzet előtte, ellenkezőleg, 'tévedéseinkkel és vétkeinkkel egy felső erő által kapcsolatban tartatnak családkozásaink és a meglakolás' (P. N. 1862. ápr. 6. sz.). Ez a felső erő az események belső szükségszerű logikája: bűnre bűnhődés jár”. Újszerű és helyes megállapítás az is, hogy ebben a Nemezis-fogalomban Kemény politikai gondolkodásának pozitív oldala is bennfoglaltatik: a nemezistől nemcsak büntetést várhatunk, de segítséget, jutalmat, erősítést is. Nem fátum-hívó volt tehát Kemény, hanem a megfordítható, oldalunkra állítható végzet hívője. Martinkó fontos megállapítása az is, mely szerint a Nemezis fogalma átalakul Keménynél „a társadalmakat, történelmi korokat mozgató korszellem” fogalmává; ezt a „korszellemet” kell híven visszaadnia a történelmi regények írójának. Hozzátehetjük még ehhez, hogy az így felfogott „korszellemet” Kemény a politika irányeszméjének is tekinti; a „korszellem” irányával számoló politika eredményes lesz, a korszellemet keresztező pedig a Nemezist hívja ki. Ezen a nézetten alapulnak Kemény politikai törekvéseinek pozitívumai, — de illúziói, súlyos tévedései is.

Láthattuk, a polgári irodalomtörténetírás kétféle Kemény-arcképet hagyott ránk. Az egyik, a Péterfy-féle, és a szellemtörténet által is tovább munkált: erősen szubjektív, egyoldalú vonásokkal megterhelt portré. A másik, a történeti módszer kialakította Kemény-kép az előbbinél pontosabb, megbízhatóbb, s amannak egyoldalúságait nagyrészt meg is szünteti. Kemény világnézetének, politikai és erkölcsi eszme-rendszerének végső magyarázataival azonban mindkét Kemény-portré adós marad.

A magyarázatot Kemény tragikum-elvének gyökereinél, s ez elv változásainak, módosulásainak indokainál kell keresnünk.

3.

Kemény az ország polgári átalakulásának ugyanolyan híve, mint a centralisták, akiknek csoportjába tartozik, s akiknek véleményeit osztja, még ha bizonyos eltérésekkel is. Ezek főként olyasmiben mutatkoznak meg, hogy gyakorlatibb gondolkodó társainál, s hamarabb alakít ki olyan álláspontokat, melyekhez amazok később fognak elérkezni. Kemény az ország polgárosodásának egyik sürgetője; az ő műve és pályája a magyar polgárosodás *egyik* útját jelzi. „Kemény egy történelmi gyökerű s érzékű magyar polgárságot akart” — mondja NÉMETH LÁSZLÓ, s ugyanő nem indok nélkül kérdezi: „Magyarországon nem volt meg egy ilyen történelmi polgárság kifejlődéséhez az alap és előzmény? Sőt csak az ilyenhez volt meg.” Kemény polgárosodási eszménye: Széchenyi, — de ez nem jelenti azt, hogy sok tekintetben nem módosítja eszményképének elveit, módszereit is. Az 1825-ös magyar helyzethez viszonyított Széchenyiben Kemény elsősorban a *polgárosodási* törekvéseket emeli ki, — ezekben a törekvésekben különbözik leginkább attól a korszaktól Széchenyi. Kemény polgárosodási útja természetesen különbözik attól az úttól,

melyet a polgárosodás felé ez időben Erdélyi János vagy Arany János kezdtek meg, de végül is közelébb kerül az Eötvös útjához, mint a Széchenyiéhez, melyen elindult. Az sem véletlen, hogy a polgárosodásról vallott nézetei egy időben annyira hasonlatosak pl. Vajda János nézeteihez is.

Ha hitt Kemény a végzetben, — úgy végzetnek, de óhajtottó végzetnek tekintette a polgárosodást is. Elkerülhetetlen fejleménynek fogta fel, s az ellene szegülést esztelenségnek, bűnnek tartotta. Egész Európában a polgárosodás előrehaladását tartotta számon Kemény, s annak új lendületét várta a hazánkban, illetve az osztrák birodalomban élő nemzetiségeknél is. Kemény semmiképp sem akarta volna, hogy hazánk lemaradjon a polgárosodás nagy versenyében, mely a 40-es évektől kezdve Európa-szerte kibontakozott.

De a polgárosodást igenlő Kemény a birtokos osztálynak is tagja volt, csakúgy, mint Széchenyi vagy Eötvös. Emiatt, de egyéb, objektív okok és megfontolások miatt is, a magyar polgárosodás alapjául a birtokos nemességet óhajtottó. A nemzeti polgárosodás elképzelői, igenlői közül a népből, a plebejus rétegek közül jött értelmiségiek — írók, tudósok — viszont a polgárosodást nagymértékben a népre, a parasztságra kívánták alapozni. Ez a legfőbb különbség Kemény és — az Erdélyi-, illetve Arany-típusú értelmiségiek között.

Kemény ugyanoly körülmények közt, ugyanoly stílus szerint él, mint a kor legpolgárosultabb nemesei. Kenyerét éppúgy a tollával keresi meg, mint Eötvös. Sokkal inkább „földesúri” az életmódja például Madáchnak, habár gazdasága már halódóban, s ő maga egyre inkább emlékeztet azokra a vármegyei különcökre, akik idővel a dzsentrit ábrázoló irodalom modelljeiül szolgálnak. Madáchhoz hasonló, írogató, irodalomért rajongó nemesek szép számmal élnek a magyar udvarházakban, — ilyenfajta „különcségnek” köszönhetjük Az ember tragédiáját is. A vármegyék alkotó különceit a század vége felé váltják majd fel a természetlen, lelkiileg is súlyosan sérült különcök.

Kemény és társai életmódjában azonban nyoma sincs különcségnek. Polgárosultságuk a városban tartja őket, — kevesen akadnak köztük olyanok, mint Kazinczy Gábor, aki falusi birtokra vonul vissza sértődöttségével. Kemény agglagényi, bohémes életmódjában még semmi sem utal arra a stílusra, melyet a dzsentri-züllés a századvégen fog meghonosítani. Földbirtokának jövedelmeire kevéssé számíthat: a birtok gondját teljesen az öccsére ruházta, ő majd csak utolsó, elborult éveit tölti Pusztakamaráson. Pestre költözése óta haza is csak ritkán látogat; pénzt sürgető leveleiben nyomát sem leljük a birtok gondjának, a falu utáni nosztalgiának. Gondoljunk az ugyancsak „birtokos” Tolsztojra, s lemérhetjük, mennyire elszakadt Kemény attól az életformától, mely még gyermekkorát jellemezte, s melyről csupa nyomasztó emléket őrizhetett.

Ha az írásaiban megmutatkozó életismeret tanúságait keressük, azt kell látnunk, hogy igazán otthon az erdélyi, történelmi témákban érzi magát, vagyis az olyanokban, melyeknek szereplőit a maga jelenétől is egykönnyen kölcsön kérheti. Hisz Rákóczi György korának szereplőit nem nehéz a XIX. század

erdélyi politikusainak, földesurainak alakja nyomán mintázni. De a maga korának társasági színtereit, a fiatal Pest születő életét, aranyifjait, „delnőit”, kormányhivatalnokait és arisztokratáit is elég alaposan ismeri, habár csak mellesleg foglalkozik velük. De egy-egy utalás, egy-egy szokás vagy apróság beavatottra valló fölidézése arról árulkodik, hogy ezt a sarjadó, városi világot bármelyik kortársánál — Jókainál is — jobban ismerte. Emlékezetében — és műveiben — ott él a régi, a patriarkális erdélyi világ, mely csaknem mindig a gyermekkor emlékeinek szintörését hordozza magán, valahányszor témává, ábrázolási feladattá válik. De mindezek tőszomszédságában ott él a korai polgárosodás Magyarországa is, az a „városi” Magyarország, melyről, épp kialakulatlanlansága, körvonalainak haloványsága miatt, az irodalom egyelőre még oly keveset tudott mondani. Az emlékek, az első benyomások — és a később, érettebb korban szerzett ismeretek, tapasztalatok ily kétfélesége, különbözősége nagyonis jellemző azokra az írókra, akik egy elmaradott, vesztelő társadalmi környezetből indultak el a polgárosodás útjain. Ugyanez a kettősség, persze megbecsülhetetlen előnyt is jelenthetett volna az ábrázolási munkában. Ennek a *kétféle* világnak ismerete rendkívül kiszélesíthette volna az ábrázolás lehetőségeit, — ha a magyar regény egy fejlettebb fokán, fejlettebb kifejezési, ábrázolási eszközök birtokában az író ezt a kettős élményt ki tudja aknázni. Ilyen élményt aknázott ki pl. Tolsztoj is, — de Kemény a birtokában volt lehetőséggel nem tudott még mit kezdeni.

A polgárosodó Kemény életviszonyait mi sem jellemzi jobban, mint azok a fivéréhez intézett levelek, melyekben csak a birtok jövedelmére tart igényt, anélkül hogy gondjaiban is részt akarna vállalni. De ezek a levelek más értelemben is érdekesek, mivel arról a meglepő jártasságról tanúskodnak, melyre Kemény a korai kapitalizmus pénzügyi eljárásaiban, börze-ügyeiben, finanszírozásaiban tett szert. Ha a kiadókkal, nyomdászokkal bonyolított ügyleteiről ír, vagy fivérét az osztrák pénzügyi politika várható lépéseiről, a bécsi börze mozgásairól tudósítja: a kapitalizmus beavatottjára ismerünk Keményben. Ilyenfajta beavatottságot hasztalan keresnénk a „földesúri” Madáchnál.

A birtokosi világból érkező, s a polgárosodásban lehorgonyzó Kemény élmény- és ismeretanyagának kettőssége ritkán mutatkozik meg ugyanabban a műben. De ha a *Szerelem és hiúság* nagy életkép-betétjére gondolunk, mely a városi és a falusi élet néhány jelenetét fűzi könnyű kézzel fűzérbe, ennek a kettős világnak legalább a kétféle hangulatiságát oly üdén kapjuk meg, mint Kemény egyik művében sem. Mintha a *Hét bagoly* Krúdyját olvasnók: a reformkor Pestjére hulló hópillék mögött az ablakok jégvirágát, a kandallókban rakott tűz visszfényeit látjuk, prémes cselédek a hintók bakjain, zsúfolt divatárusboltokat, sétáló jurátusokat a Worm-kávéház előtt, számlakönyveket írató kereskedőket a belváros üzleteiben, s hogy a kor-dátumot biztosabban föl ismerhessük, még arról is említés esik, hogy a „hajóhidat kiszedték, a kalendáriumok megjelentek, az Auróra már elhagyta a sajtót” . . . Ezekben a meg-

hitt miniatűrökben ki ismerne a *Zord idő* Keményére? De kétségtelen, hogy a városi rajzokhoz képest gazdagabbak, zsúfoltabbak a falusiak: ezek már nem Krúdyt, hanem a genre-képek Petőfijét juttatják eszünkbe. A sokféle kanyargó rajz a konyhába beverődő füstöt éppúgy megmutatja, mint a háztető üres gólyafélszékét, a disznótort, a konyhán a feltúrt karú leányokat, s az abárlókést a kezökben, az ablakra reppenő cinkét, a tiszteletest, aki tavalyi prédikációit keresi elő, a gyerekeket, akik lépve szőt akasztanak az ágakra, az utak mentén a széltördelte katángkórót, a kelenföldi pusztán rendezett vadászatokat. Sajnáthatjuk, hogy a kétféle Magyarország csak a hangulat- és genre-kép keretei közt kerülhetett egymás szomszédságába, nem pedig sorsok és társadalmi viszonyok, jellemek és történelmi folyamatok tükröződéseként.

A régi, a letűnő erdélyi élet bemutatásában találkozunk csak Kemény-nél a *kedélyességnek* egyféle hangnemével, mely néha szinte Jókaira emlékeztet. Ez a sajátos, kissé tartózkodó kedélyesség egy ideig még az *Özvegy és leányában* is uralkodik, hogy majd annál váratlanabban törjön be a cselekménybe a tragikum szele. Akár a Tarnóczy-kastély környékét írja le, a kapu előtt őgyelgő kutyákkal, akár Juditot vagy Hallert, esetleg Csulai uramat eleveníti meg: a regény kedélyes hangneme változatlanul megmarad. Ebben a hangnemben a búcsúzás halovány érzékenyülése is benn rejlik; ez a hangnem elmarad majd a jelenkor polgárosodó életének bemutatásánál, — de a történelmi valóságot elevenítő műveknél is. Ugyanez a kedélyesség hatja át a *Zord idő* első részét, a Deák-fivérek környezetében játszódót, — s ennek a kedélyességnek vész el fátyolnyi emléke is, mihelyt a történelem fő színterére, Budára, Izabella királyné udvarába lépünk. A régi, a gyermekkorból hozott emlékeken, a nempolgárosodott Erdély patriarkális viszonyain dereng csak rajt ez a ritka kedélyesség, — ez az érzület, mely csak olyan emberben támadhatott, aki *elhagyott* valamit, *kilépett* valamiből, s most *visszatekint* az elhagyottra.

Ebben az időben Eötvös nemesi tárgyú novelláin, töredékein is ugyanez a regényes derengés játszik, a búcsú, a távolodás érzelmi fénytörése. Jókainál meg éppen túltengő meghatottsággá minősül át társainak mélabúja, mihelyt a „régii jó táblabírákról” szól. A korai magyar polgárosodás nemzedéke visszafordul még a világhoz, melynek akarta elmúltát, s melynek elmúltát siettette is, — de amely világ, mégis, az ő életük első felének is világa volt. Egyvalaki kivétel csupán ez érzelmi magatartás alól: Gyulai Pál, aki a *Régi udvarház utolsó gazdájában* a tárgyilagos konstatálás hangnemében szól mindvégig, s ezt a hangnemet ritkán cseréli csak föl a megértő sajnálat ellágyulásaiival. A magyar polgárosodás kettős vonzalmai, erős múlthoz-kötöttségei okozzák, hogy a Gyulai-féle hangnem folytatás nélkül marad jóideig.

Ha valahol, úgy a *Ködképekben* hagyta ránk Kemény a nempolgárosult, patriarkális régi világ legbensőségeiből, legtöbb megfigyeléssel tetézt képeit. Jenő gróf elvont reformersége ebből az erdélyi családiasságból rí ki leginkább. A társas élet hagyományos, erdélyi szokásainak felsorolásánál az a fajta hite-

lesség kap meg bennünket leginkább, mellyel csak olyan írónál találkozhatunk, akik egy-egy életformát igen otthonosan ismernek. Mily megbízhatóan, mily körülményesen ismeri Kemény ennek az erdélyi életnek íratlan törvényeit és szokásait, — pl. a vendégeskedés lebonyolításának megszentelt és sérthetetlen szabályait: azt, hogy „a szalonba rendszerint a legtekintélyesebb egyén kapott nyoszolyát”, a férfinép számára pedig „a nagy ebédlőtermet telihordták friss szalmával és szalmazsákokkal vagy matracokkal”; Kemény érdekesnek és fontosnak tartja az ilyen részleteket, nemkülönben az olyanokat is, aminők pl. az asszonyok beszédtemái: „Másutt a még takarítatlan hálószobában, az öltözőködő asztalnál, midőn a fiatal menyecske haját bontja ki, vagy a lányszobában, midőn a szennyest adja mosni, fecseghettek legkedvesebben. Másutt megláthatták: milyen gárnyérja van vánkosainak? változtatják-e naponként az ágyneműt? férje a lámpaasztalkán felejt-e a tajtpipáját? hálószékében alszik-e?” stb. stb. . . . Nem henyé részletezés az ilyesmi Kemény tolla alatt, hanem inkább számvetés azokkal a kedves és avult dolgokkal, melyek most az *ő életéből* is kiszakadnak.

Kedélyességtől és meghittségtől ugyan mentesek, ám nem kevésbé hitelesek, pontosak a polgárosodó, pesti világ képei, csendéletei. Ugyancsak a *Ködképek*ben néhány mellékes utalás szerencsésen eleveníti meg az éjszakai utcákat, a József tér környékét vagy Cecil lakását; a *Szerelem és hiúság* polgárosodott társaságának környezetrajzai is esupa könnyed, apró részletből kerekednek ki.

De Kemény polgárosodási törekvéseiről legvilágosabban a regényalakjai vallanak. A kutatók már régóta fölfigyeltek arra, hogy Kemény „pozitív hősei”: a polgárság, illetve a polgárosodás képviselői. A *Férj és nő* jellemei kivétel nélkül a polgárosodás mellett érvelnek: a Kolostory-család és Iduna, vagyis az arisztokrácia éppúgy, mint Norbert bankár és leánya, vagyis a polgárság. Az előbbiek hibáikkal, az utóbbiak erényeikkel igazolják a polgárosodást. A *Férj és nő* a nemesség-bírálat első nagy teljesítménye irodalmunkban, mégpedig annál hitelesebb teljesítmény, minél inkább *belülről*, a jellem, a lélek repedéseit feszegetően valósul meg ez a bírálat. Kemény valóban *belülről* ismeri a Kolostoryakat, s ebben a regényben a lélekrajz minduntalan átcsap a társadalomrajzba. Kolostory Albert alakjában összesűrűsödnek mindazok a jellemvonások, melyek Kemény szerint, hazánkban a polgárosodást akadályozzák. A Kemény felfogása szerinti polgárosodás részint intézményeken, törvényeken, — részint erkölcsi magatartáson múlik. Kemény nemcsak az előbbiek megváltoztatására törekszik, — de az utóbbinak átalakítására is. Ennyiben Kemény Széchenyi felfogását követi, aki szintén erkölcsi kategóriákban gondolkodik az ország átalakulásáról.

Kolostory Albert hibái: nemzeti hibák is, melyekre Kemény ugyancsak Széchenyi önismereti tanítását követve hívja fel a figyelmet. Kolostory ábrándossága, irrealitásra hajló gondolkodásmódja, önzése és hiúsága, sőt *életképte-*

lensége is: olyan tulajdonságok, melyeket Kemény lépten-nyomon ostoroz, s nemzeti tulajdonságoknak tekint. Kolostorynak mint politikai típusnak előzménye a *Hírlapszerkesztő naplójának* hasonló alakja, — Kemény innen veszi át a család ősi eredetéről szóló legendát, a jozefinista felvilágosodáshoz fűződő kapcsolatok ötletét, s innen helyezi át a „szökött jobbágy” motívumát is, a *Rajongók*ba. A *Hírlapszerkesztő naplójában* éppúgy, mint a *Férj és nőben*, Kolostory a reformkor liberális főúranak felemás típusát testesíti meg. Kolostorynál a liberális eszmék megférnek a feudális szemlélettel; a felsőbb körökben igyekszik „erősíteni helyzetét”, de közben plebejusok barátságával büszkélkedik. Ilyen felemás reform-nemességet mutatott be Arany is az *Elveszett alkotmányban*. Kolostory szélsőségei, Kemény szerint, felemás voltának következményei: „a vallásügyben Montalembert elvei képviselője, a reformkérdésekben pedig a francia demagógok tanait hirdeti”. A *Hírlapszerkesztő*, a *Korteskedés* tételeit visszhangozta, s ez a visszhang most a *Férj és nőbe* is áthangzik: Kolostory ellenzi azokat a „tan-gyártókat” (nyilván a centralistákat), akik a szavazati jogot képességhez és vagyonhoz akarják kötni. Fellép a „választási visszaélések szigorú bírálói” ellen (ez ismét: utalás a *Korteskedésre*), — és a korteseket védi („alkotmányunkat eddig is a bocskoros és gatyás kortesek, nem pedig a piperkőcök vagy nyárspolgárok oltalmazták”). Kolostory tehát az a fajta politikus, aki ellen Kemény és a centralisták legkeserűbb harcaikat kényszerültek vívni. A regény ily módon politikailag is célzatos és ezt a célzatos- ságot még kidomborítják Kolostory emberi tulajdonságai, lelki és jellemvonásai, melyek Kemény szemléletében a hős politikai jellegével híven összehangolódnak.

Kolostory nemcsak felemás politikus, nemesak ál-reformer, hanem romantikus ember is. Lamartine-t és Chateaubriand-t olvassa, vagyis azokat a szerzőket, akiket Kemény, Csengery és a későbbi Budapesti Szemle annyira elítélnek ábrándos történeteszemléletük miatt. Az orosz irodalomban kialakult Anyegin—Oblomov-típus távoli rokonaként, Kolostory is elsősorban az önzése miatt válik életképtelenné; jellemének alapja ugyanaz az önzés, mely a *Rajongók* Gyulai Ferencét is jellemzi. Kolostory is, Gyulai Ferenc is sokkal léháb- b, sekélyesebb lelkek, hogysesem a valódi vonzalmaknak és érzelmeknek nyílt szívvel át tudnák adni magukat. Gyulait önző, számító természete gátolja ebben, Kolostoryt pedig nem kevésbé önző ábrándossága. Kolostory nem holmi osztály-góg miatt nézi le Norbert Elizt: az arisztokrácia életképtelenségét Kemény sokkal mélyebben mutatja meg. Kolostory ábrándok közt él, s a maga olcsó ábrándjait képtelen feladni az értékesebb valóság kedvéért. A Zörény-kastély hűbéri légkörében egyszerre keveslendőnek, szegényesnek érzi a maga biztos, *polgári* boldogságát. Kemény társadalmi regényeiben az arisztokrata pompa ellenlábasaként szerepel mindig a polgári „comfort”, az angol stílusú, inkább kényelmes és meghitt, semmint fényűző környezet. De Kolostory, olcsó regényességében a hiú ábrándot többre becsüli a polgári bensőségnél: a Zörény-család szentföldi régiségére gondol, a kastélyt heroldokkal, lovagokkal népesíti

be képzelete, s Idunát ily módon, tulajdon ábrándjain és rögeszméin keresztül szereti meg. Kolostory sohasem tud kiszakadni ezekből az ábrándokból, — s Kemény finoman érzékelteti, hogy az ábrándosság, a valóság iránti eltoppulás, impotencia: a hanyatló osztályok, a sorvadó jellemek sajátja. Kolostory politikai felemáságának stílus-megfelelője: a romantika, — s az ál-reformer, a romantikusan fellengző, a rögeszméi közt megrekedő Kolostory jellemvonásai így az arisztokrácia jellemvonásaivá kerekednek ki. Kolostory lélektani drámája: jellemből fakadó dráma, — ez a jellem pedig társadalmi viszonyok lenyomatát őrzi. A *Férj és nőben* tehát az egyéni jellemrajz — egy társadalmi osztály jellemrajza is.

Kemény polgárosodási törekvéseinek lényeges eleme az arisztokrácia bírálata. Ez nem mond ellen az *Élet és irodalom* ama tendenciájának, mely a földbirtokos osztály védelmét sürgeti. Kemény ugyanis olyan „erkölcsileg” polgárosult földbirtokosságot sürget, mely a Kolostory-családnak mindenképp ellentéte legyen. Kolostory Albert a felemás politikus, a romantikus szónok, az érzelmi életében csak hiúságra és önzésre képes ember lényegileg ugyanazt a Magyarországot, ugyanazt az osztályt képviseli, melyet testvére, az elvadult, parlagi Tamás. Az a kép, melyet Kemény az arisztokrácia jelleméről nyújt, csak elemeiben különmemű, — lényegét tekintve azonban mélyen egységes. Kolostory *romantikájának* ugyanis hiánytalanul megfelel fivérének *parlagisága*. Nem lehet számunkra közömbös, hogy Kemény ezt a parlagiságot mindenfajta anekdotaiságtól mentesen mindenfajta „magyar nábob” regénységétől megfosztva mutatta be. Lássuk hát egy példáját annak az arisztokrata-bírálatnak, mely a parlagi Magyarországot Széchenyi szellemében, de az 50-es évek tapasztalataival gazdagabban, teljes pőreségében mutatja meg: „Mert kiből állott híres aristocraticus fajának egész létszáma? A zsobrák és ronda Tamásból, ki egy kopott örmény szatócsnak látszott; továbbá nagyobbik testvérének szelíd, de inkább egy kálvinista lelkészéhez, mint a szalonvilág hölgyeihez hasonlító özvegyéből, hat lármás, gondviselés nélkül hagyott, sárban, porban hentergő gyermekkel együtt; aztán az alispánból, ki jövedelmét, közhit szerint, nem mindig tiszta helyekről gyűjti, s kit barbár bánásmódja miatt már a hírlapokban ütlekvirtuóznak neveztek el a Sárréty-párt megyei tudósítói; végre a betegesen érzelgő és ábrándozón kacér alispánéból, ki falun nagyvárosi igényei miatt szerencsétlennek képzei magát, a nagy városokban pedig falusi szokásaiért nevetséges alakban tűnnék föl.” Ebben a képben benn foglaltatik Kolostory Albert vérszegény finnyássága is; de ez a kép, ezzel a finnyással együtt, s mindazzal, mi még e finnyáság mögött van: a nem-polgárosodó, a polgárosodás „végzetével” parlagin vagy romantikusan szembehelyezkedő Magyarország kritikai rajzául készült. Ha a régi, erdélyi udvarházak szokásaira, hagyományaira kedélyes mosollyal tudott is visszagondolni Kemény, — a polgárosodásra képtelen Magyarországot a Kolostory-család két arculata szerint látta.

Ha „korszellemnek”, vagy más szóval „végzetnek”, tehát szükségszerű és indokolt történelmi fejleménynek fogjuk fel a polgárosodást, s az ellene szegülőket a végzet eleve halálra ítélt áldozatainak tekintjük: kissé már bele is helyezkedtünk Kemény *valódi* végzet-elméletébe, mely éppen nem azonos azzal a fikcióval, melyben Péterfy hitt. De a regényben a polgárosodás valóban *végzetként* üldözi a Kolostory-családot. A bevezető fejezet szellemes jelképessége a *Norberteket* a Kolostoryak végzeteként mutatja be, mint a korszellem képviselőit; a Norbertek, akaratlanul, a Kolostoryak pusztulását okozzák. Ezt okozta a botanizáló, Candide-ot olvasó, racionalista diák-Norbert, aki az öreg Kolostoryt vitte sírba. Ezt okozza Norbert Eliz is, a szelíd és szenvedő asszony; Kolostory Albert jellemének a fellengzés, a romantika alatt épen megmaradó, legnemesebb részét, élete utolsó tettével juttatja csak szóhoz, amikor Praslin-herceg történetére gondolva, s félig-meddig tulajdon rögeszméi, képzelgésai előtt menekülve, öngyilkossággal óvja meg becsületét. A Norbert-legenda tehát a polgárosodási „korszellemet” jelképezi, s Kemény programját, a regény alap gondolatát híven fejezi ki Kolostory Tamás, midőn a „Norbertek” fogalmát megmagyarázza. A „Norbertek” nem más, mint a „korszellem, mely a hűbériség ellen küzd, s minket, kik előjogok birtokában vagyunk, a közszabadság ürügye alatt akar kifosztani”. A „Norbertek” játékosabb és mélyebb módon is a polgárosodás „végzetének” jelzői, megtestesítői. Amit képviselnek, csak azoknak válik végzetére, akik nem tudnak vele mit kezdeni.

Az idősebb s a fiatalabb Norbert alakjában a polgári osztályharc guizot-i jelentése világosodik ki. Az idősebb Norbert, az egykori botanizáló diák egyetemi tanár lesz, akinek „evangélistája Sièyes, bibliája a francia charta, s talán reménye a jövő életről is minden előjogok kridáján épül”. Ez a Norbert még a felvilágosodás, a francia forradalom elveit vallja, — a fiatal Norbert már bankár, de polgári osztályöntudata már kialakult, s *történelmileg* egyenrangúnak érzi magát Kolostoryval: „Büszke, hogy nincs kutyabőre és hogy ősei nem jöttek rablóvárakból alá, az ekevas és iparüzletek mellé. Norbert polgárgöggel néz az úri rend kevélységére, s a pénzemberek előítéletében osztozva, kész a régi nevek előítéletei felől órákig értekezni.” Norbert fölényben van Kolostoryval szemben: ő nem felemás, nem kénytelen a régihez ragaszkodva az új után is kapaszkodni, mint amaz, — Norbert fölénye az erkölcsében gyökeredzik. Ez az erkölcs nem álmokon és rögeszméken épül, mint a Kolostoryé, hanem a valóságon. Kolostory: romantikus, — Norbert: realista. Kolostory romantikus lánykérési jelenetét a „nemes kedélyű” bankár „józan ösztönénél fogva” találja színpadiasnak: Norbert mindvégig bizalmatlan a regényes Kolostory iránt.

Magának a *Férj és nőnek* témája, a polgári-arisztokrata házasság problematikája a magyar polgárosodás kezdetének jelenségeiből nő ki, és ez a téma az európai irodalomban a múlt század második felében gyakran bukkan még fel, a polgárosodás felemás voltának, múlthoz kapcsolódásainak bizonyosága-

ként. A magyar polgárosodásnak ebben az első szakaszában Kemény lehetetlennek s elsősorban a polgárság számára károsnak mutatja az arisztokráciával való összeházasodást. Ez azt is jelenti, hogy Kemény a múlt és a jelen összekapcsolását lehetetlennek tartja. Keménynek még nincsenek sejtelmői a magyar feudál-kapitalizmus majdani formációiról, — ő egy viszonylag tiszta polgári fejlődés híve. De nyilvánvaló, hogy a *Férj és nő* megírása idején ennek a fejlődésnek konkrét lehetőségeivel nincs eléggé tisztában.

A polgárságnak a feudalizmus elleni harcát a polgárosult Kemény immár nem a maga osztályának szemével nézi. A lassan aláhanyatló pusztakamarási birtok igényei nem szabnak irányt az ő gondolkodásának. A történelem fejlődésmenetét, „végzetét” figyelve, ő már nem tud osztozni a Kolostoryak indulatában, akik szerint „az mind Norbert, ki a jobbágyokat a földesúr ellen lázítja, ki a nemesi rendre irigykedik, a mágnásokat gyűlöli és a gazdagok vagyonára veti szemét. Folyjék ki a szeme! száradjon el a keze! Nagypó koporsójába is a szeget mind a Norbertek ütötték” . . .

4.

A *Férj és nő* igen egyértelmű álláspontja ellenére sem hihetjük Kemény polgárosodási programját ellentmondásoktól mentesnek. Igaz, hogy Norberten kívül pl. a *Szerelem és hiúságban* is, Coranini Róbert alakját a korai magyar polgárosodás, a technikai és kapitalista fejlődés rokonszenves képviselőjének formálta meg. De az is bizonyos, hogy ezek az ő polgári „pozitív hősei” nem eléggé kialakultak, nem eléggé életszerűek még. Kolostoryról bizonytalán többet tud Kemény, mint Norbertről, s az írói tapasztalatok, élmények e mennyiségi-minőségi különbsége szükségszerűen adódik abból, hogy a magyar polgárosodás távrolról sem volt oly kialakult az ő korában, hogy eléggé fejlett típusokat, eléggé sokrétű fejlődési folyamatokat tudott volna írói témául szolgáltatni. Ennél talán már többet mond az a másik körülmény, hogy Kemény szépirodalmi műveiben a polgárosodás témája csak az 50-es évek első felében játszik szerepet, s mintha polgárosodási gondjai később megszűntek volna, az *Özvegy és leányától* kezdve már csak történelmi és egyéni „végzetek” általánosabb jelenségei érdeklik. A *Rajongókban* még visszatér két „parvenu”, Kassai és Pécsi sorsában a polgárosodást gátló rögeszmékre és puhaságokra, de regényeinek legfőbb tanulsága már inkább egy általános, nemzeti magatartásnak, egy a politikai gondolkodásban kifejezendő erkölcsi elv kialakításának, semmint a polgárosodásnak előmozdítására utal.

Kemény polgárosodási céljai eleve ellentmondásosan alakultak ki, — erről az ellentmondásosságról a *Korteskedés* már 1843-ban igen sokat elárul, s az itt megmutatkozó fenntartások, korlátozások Keményt egész pályáján jellemzik.

Emlékbeszédében Gyulai kifejti, hogy Kemény szerint „a demokratiai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzeti-ségünkre nézve pedig éppen veszélyesek”. Gyulai emellett joggal hangsúlyozza, hogy Kemény „azok soraiban küzdött, akik védték az alkotmányt az abszolutizmus ellen, a magánjogban a feudalizmust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni” stb. Ugyanennek az emlékbeszédnek egy másik megállapítása szerint Kemény „élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztül vágják egymást, irányai külön szakadnak.” Mindkét megállapítás Kemény koncepciójának talán legfontosabb sajátosságára figyelmeztet, s azokat a bonyodalmakat hangsúlyozza, melyek az ő polgárosodási elméletétől mindvégig elválaszthatatlanok. A Kemény szövegét csaknem szó szerint reprodukáló Gyulai a *Korteskedés* központi gondolatát ragadta ki, s Kemény ehhez a gondolathoz 1848–49-ben, valamint később is változatlanul tartotta magát. Más szóval: Kemény a polgárosodás kérdésében kezdetől azonos álláspontot vallott.

A *Korteskedés* tanúsága szerint Kemény igenli a polgárosodást, harcol érte, — de a polgárosodás megvalósulásával kapcsolatban vannak bizonyos aggodalmai is. Kemény úgy véli, hogy a polgárosodás létrejötte nálunk olyan jelenségekkel, folyamatokkal bonyolódna, melyek a nyugati országokban ismeretlenek voltak. Aggodalmát világosan megfogalmazza a *Korteskedés*-ben: „A polgárosodás oly országokon, melyek befolyásának hosszason ellenállottak, többé kevésbé mindig meg szokta magát bosszulni.” Feltűnő aggodalom ez a maga idején (1843) olyasvalakinél, aki a polgárosodást igenli. Hisz a polgárosodás hívei ebben az időben talán túlságos reményekkel is néztek a jövő elé, s a liberális eszméktől, a szabadság és egyenlőség megvalósításától a magyarság és az emberiség minden kérdésének megoldását várták. A 30–40-es évek nemzedékeinek rajongó áhítata, mámoros bizakodása épp attól a Keménytől idegen, aki a polgárosodásért az erdélyi közéletben csaknem évtizede küzd.

A „magát megbosszuló” polgárosodás miatti aggodalom Keménynél olyan dilemmát takar, mely más-más módon a haladásban tétovázóknál sok évtizeden át felszínen marad. Kemény számára 1843-ban dilemmaként jelentkeznek a *polgárosodás és a nemzetiség* igényei. Kemény attól tart, hogy a demokrácia elvei, a polgárosodás céljai nem valósíthatók meg Magyarországon — nemzeti érdekeink valaminő megsértése nélkül. Láthattuk már, hogy Kemény parancsoló „korszellemnek”, majdhogynem „végzetnek” fogja föl a polgárosodást, — vagyis olyan fejleménynek, mely elől nem lehet és nem szabad kitérni. Fölismeri, hogy az ország legszorosabb érdekei kívánják a polgárosodást, — de attól is tart, hogy a polgárosodás kaput tár a nemzetiségek mozgalmainak, valamint az elnyomott tömegek forradalmi megmozdulásainak. A polgárosodásban való visszamaradásunktól, valamint a benne való „túlságos” előretörésünktől, Kemény egyaránt fél. A polgárosodás türelmetlen ellenzését,

— és türelmetlen sürgetését egyaránt károsnak tartja. Célja, hogy a dilemmát „kiegyenlítse”, s a polgárosodásnak, valamint „nemzetiségünk védelmének” egyaránt eleget tegyen. Keménynek ebben az 1843-as törekvésében már benn foglaltatik a majdani 67 gondolata.

„Kielégíteni az emberiséget és véreinket!” — ez a végső, eszményi cél, melyet Kemény szolgálni kívánna. De ezt a célt, maradéktalanul, csak a forradalmi eszme és cselekvés, Petőfi, Kossuth eszméje, cselekvése szolgálhatja. Éppen ezért Keménynél a *kettős* cél tüstént kérdéssé is válik, s átalakul „emberiség-magyarság” dilemmájává. Ilyen dilemmát nem ismer Petőfi, — az ő számára az emberiség és a magyarság ügye: ugyanazt jelenti. Kemény látszólag feloldja a maga dilemmáját, midőn a nemzeti érdekek elsőbbséget biztosít a demokratiai érdekekkel szemben. Széchenyinél is ezt az elsőbbséget helyesli, — a liberalizmus intézményei, vívmányai nem szabad, hogy csorbítsák a magyar nemzeti érdekeket. De Kemény tudja, hogy a liberalizmus diadalra vitele a polgárosodás intézményes megvalósítása: elsőrendű nemzeti érdek. Polgárosodás és nemzetiség: ime a két eszme, melyek „olykor meghasonlanak, útjai keresztülvágják egymást” Kemény gondolkodásában. Ezek a meghasonlások, ezek a „keresztülvágott utak” égő bélyeget hagynak Kemény eszméin. Úgy érzi, a történelem egyszerre sürget és gátol, egyszerre biztat és fenyeget, — lépnünk éppoly veszélyes, mint maradnunk, a sors kegyetlen próbára tesz bennünket, mivel kettős csapdát állít elénk. Csapdának látott történelem: Kemény tragikus gondolkodásának gyökeréhez jutottunk el most. A történelem, mely egyszerre mond igent és nemet, s egymással fordítja szembe a két nagy eszmét — a polgárosodást és a nemzetiséget —, melyek másutt *együtt* valósultak meg; Kemény rádöbben a gúnyos-kegyetlen kihívásra, melyet, úgy véli, a végzet vágott a nemzet arcába. Kemény végzet-szemlélete ennél a rádöbbenésnél kezdődik.

Kemény e korszakának, az 1848 előtti éveknek alapérzése: a szorongás. Szorong, amiért az ország nem maradhat tovább régi állapotában, s az elkerülhetetlen változást elfogadni éppoly veszélyes, mint ellene szegülni. Széchenyi 1840 körüli megtorpanására gondol, az ősiség kérdésében bekövetkezett óvatosságára. A rendi alkotmány elmaradottságban tartotta az országot, de Kemény úgy érzi, ez az elmaradottság védelmet is nyújtott beláthatatlan fejleményekkel, ismeretlen veszedelmekkel szemben. Kemény mindig hajlik arra, hogy ellentétes erőket egyensúlyba hozzon, ellentétes irányokat egymással kibékítsen. Most is, kibékítene egymással a változást és a változatlanságot, az átalakulás kockázatait és a maradás biztonságát. De éppen, mivel érzi, hogy mindez lehetetlen: egyszeriben tragikusnak, végzetszerűnek látja a történelmet, katasztrofával terhesnek a jövőt, s kiszámíthatatlannak a Nemezist, melyet elkövetett hibáink már készen tartanak számunkra. Ez a szélsőséges végzet-hit Keménynek csak 1848 előtti korszakát jellemzi, de a sztoicizmus, mellyel felkészült a Nemezis elfogadására, mindvégig megmarad gondolkodásában. Ne higyjük,

hogy e szorongások valaminő irracionális módon csapódnak le Kemény eszméiben és regényeiben. A *Kortelkedés* például tiszta, logikus, diagnózist nyújt, s követendő gyógymódot, megoldást is javall. De Kemény végtelenül magányosnak érezheti magát, — elveit, szorongásait, kiútjait senki sem osztja. Olyan meglepetések ugyan sohasem érik, mint Pécsit, aki a szombatosok gyülekezetében veszi csak észre, hogy „elszigetelten áll, zászlaja van, de kísérői nincsenek”. Ám Kemény előtt ott áll Széchenyi sorsa, akit 48 előtt mindinkább körülzár a magány. A néma, csalódott húzódozás, mely Széchenyi megváltozott politikáját fogadja: Kemény számára is sokat sejtető előjel. Kemény nem tartozik a kor bizakodó, felszabadult szellemei közé: a hidegen lemért helyzetképből veszélyekkel terhes jövőt következtet. „De annyi bizonyos, hogy fordulatpont párkányán állunk és viharos napok várnak ránk”, — írja a *Kortelkedésben*, s ez a kép, a „fordulatpont párkányának” szédületével, a szüntelen várt viharral: Kemény lelkiállapotát tömören jellemzi. Nem meglepő, hogy ebben az állapotban hajlamos lesz a tragikumra; a valóságnak, a történelmi lehetőségeknek ez a felmérése alakítja ki Kemény tragikum-szemléletét.

Nem a „lelki alkat” szüli Keménynél a tragikumot, hanem a történelmi, a politikai helyzet felemás értékelése. Kemény még 1848 előtt csaknem elkerülhetetlennek véli a magyar polgárosodás „katasztrófáit”. Gondolkodásában e polgárosodás valóban várható nehézségei áthághatatlan akadályokká növekednek. A jövő miatti aggodalmában az egész történelmet kegyetlen és vak hatalomnak látja.

Kemény közérzete a vágató koci utasáéhoz hasonlít, aki minden fordulónál a szakadékot lesi. Elkeseredetten vádolja a sorsot, amiért ilyen kegyetlen játékot űz a nemzettel. A legújabb kutatás az erdélyi politika fordulóival, a szabadelvűek vereségeivel, az 1834-es kolozsvári országgyűlés nyomasztó emlékeivel magyarázza Kemény szorongásait, rémlátásait. Mintha ezek a korai tapasztalatok hangolták volna arra a történelemszemléletre, mely a *Kortelkedésben* is megmutatkozik.

Még mielőtt Kossuth politikáját alaposabban megismerné, máris a polgárosodás „túlzásaitól” tart; a *Kortelkedés* épp ezért annak a rossz közérzetnek, annak a szorongásnak terméke, melyet egyébként Kemény majd Széchenyinnél is kimutat. Ha ily módon polgárosulunk — gondolja Kemény —, hasonló polgárosulásra, s ennek következményeként: önállósulásra, elszakadásra biztatjuk nemzetiségeinket. De a polgári egyenlőség behozatalával Erdélyben menthetetlenül elvész a magyarság politikai vezérszerepe, mert a túlnyomórészt magyarokból álló birtokos osztály kisebbségbe szorul a román ajkú, felszabaduló jobbágysággal szemben. Ha ilyen módon és türelmetlenül törünk előre — gondolja Kemény —, utat nyitunk a világunkat alulról feszítő erőknek, a szocialisztikus mozgalmaknak, a pauperizmusnak, a szegények általános harcának a gazdagok ellen. Kemény úgy véli, hogy ebben a kettős, nemzetiségi

és szociális katasztrófában elvész mind a magyarság, mind pedig a polgárosodás, melyet Széchenyi kezdett el, s ő maga is folytatni kívánna. A magyar reformmozgalom indítja el a polgárosodás folyamatait, s e folyamatok eredményeként megsemmisül a magyar nemzetiség, a magyar polgárosodás. De mindezek betetőzéseként: Kemény szerint a polgárosodás folyamatait nem lehet és *nem szabad* megállítani.

Hasonló nézetekkel, szorongásokkal és kételyekkel a magyar „harmadik utas” mozgalmak történetében lépten-nyomon találkozunk, — ezek a mozgalmak nem ok nélkül tekintik Keményt ősökül. Csakhogy Kemény igenli a polgárosodást, a „harmadik utasok” pedig nem igenlik a szocializmust.

Mi már világosan láthatjuk, hogy Kemény körül egy torz logika „bűvös köre” zárult le. Az, hogy e körnek ellene kívánt szegülni: jegyezte el őt a tragikum eszméjével. Madách is a mechanikus determinizmus, a történelmi reménytelenség ellen viaskodva jut el Ádám tragikumának kibontásáig. És Kemény is épp Világos után, a „bűvös kört” huzamos időre áttöri. Ez a kör majd csak 1861 után zárul be ismét, s végképp.

Szorongó szemléletéhez híven, Kemény a *Korteskedés*ben minduntalan félre veri a harangot. — ez a mű annyi veszélyt hirdet meg, hogy szinte rácafol pozitív programjára is. Kemény rémlátásait csak fokozza, hogy az ő erdélyi tapasztalataiban a nemzetiségi és a szociális „veszedelem” *ugyanazt* jelenti. Az a katasztrófa, melytől ő retteg, nemcsak az „idegen ajkú” nemzetiségek áradása lenne a „magyar sziget” partjai körül, hanem a nincstelen tömegek árvize is, mely elsöpörné a magyar polgárosodás fiatal alapjait. Ezeket a félelmeket és rögeszméket betetőzi Kemény aggodalma a pánszláv mozgalmak miatt; ugyanez az aggodalom búvik meg Wesselényi és számos kortárs gondolkodása mögött is. Amikor tehát Kemény a polgárosodást sürgeti, egyszersmind védekezni kíván a pánszlávizmus, illetve a nemzetiségi megmozdulások és a szocialisztikus mozgalmak, illetve forradalmak ellen. Programja ezért igen furcsa módon védekező program. — helyzet-látása pedig szorongó és tragikumra hajló. Amikor majd lelkesedéssel üdvözli Kossuth márciusi művét, a magyar forradalmat: ebben nem szabad „hangulatváltozást” vagy akár átmeneti pálfordulást is látnunk. Március 15-ikén ő annak örül, hogy *nem* szocialisztikus forradalom következett be, hanem az annyira eszményített júliusinak valamely hasonmása. Hisz Kemény éppúgy, mint Széchenyi és Metternich az előbbitől tartottak; a júliusi forradalmat pedig annak idején Eötvös és Szalay is pezsgővel köszöntötték. Abban sincs semmi „változás”, hogy Kemény később a békepárthoz csatlakozott: a forradalom balra fejlődése miatt, korábbi rémképeinek felújulása következtében, s 1843-as röpirata alapján ebben csak következetességet lehet látnunk. Az abszolutizmust, természetesen, békepártisága idején sem helyesli; ami pedig a *Korteskedés* programját illeti, abban 1847-től kezdve a centralisták is mindinkább egyetértenek. sőt, Világos után úgyszólván azonosulnak vele.

Amikor Kemény felületességgel, álmodozással vádolja az ellenzékot s nem utolsó sorban Kossuthot: ezt némi indokoltsággal teszi. Kossuth programjából valóban hiányzott jó ideig a polgári átalakulás egyik legfontosabb feltétele: a demokratikus nemzetiségi politika kialakítása. Kemény, akárcsak Széchenyi, elítélte az erőszakos magyarosítást, s a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenséget. Ők ketten érezték azt, amit egy ideig Kossuth nem érzett: lehetetlen a demokráciát csak a magyar „faj” kiváltságává tenni meg, hisz épp a kiváltságok megszüntetése a cél. De Kemény a nemzetiségi kérdést éppoly kevésbé tudta megoldani, mint bármiféle polgári gondolkodó; ennek a kérdésnek gyökeres megoldására a szocializmus hivatott. Ám Kemény azzal, hogy a nemzetiségektől és a szociális kérdésektől való félelmet a magyar polgárosodás egyik útjának fontos elemévé tette meg: ennek a polgárosodásnak későbbi sorsát végzetesen befolyásolta. Ő, aki a végzetet akarta elkerülni, éppen hogy kihívta a végzetet a magyar polgárosodás ellen.

Kemény szemlélete gyökeresen idegen Petőfitől és Kossuthtól. Emezek a szabadság „felolvasztó” erejében bíznak, s a magyar nép jövőjét a forradalom jegyében látják csak biztosnak. Petőfi a polgárosodást a nép felemelésével kívánta elérni, s a minél következetesebben megvalósított demokráciától várta a magyar nemzeti érdekek biztosítását. Petőfi és a kor plebejus értelmisége valóban nemzeti polgárosodásért küzdött: ők helyesen látták, hogy a széles, népi alapokon létrehozott polgárosodás lehet csak nemzeti. Kemény nem bízott a szegények tömegében, — Petőfi elsősorban bennük bízott. Az, hogy valaki a társadalom legnagyobb erőiben bíz-e vagy sem: egész világnézetének peszsimista, vagy optimista színezetét dönti el. Kemény nem tudott bízni azokban az erőkben, melyek a kor valóságának bár szunnyadó, de leghatalmasabb részét képezték, ezért jellemzi őt mindenekfölött a szorongás, a katasztrófa-várás, a magános meghasonlás — és mindezek költészeti kifejezéseiként: a tragikum eszméje.

Korlátozott volta ellenére, Kemény programjából is többet lehetett volna kicsihozni, létrehozni, mint amennyit e programból a letéteményes osztályok megvalósítottak. Ez, természetesen, nem Kemény hibája. De ha volt Keménynek megbocsáthatatlan korlátja, úgy az, hogy csak a pauperismus „veszéleiről” vett tudomást, és sohasem számolt a parlagon heverő népi erők felhasználásának, gyümölcsöztetésének lehetőségeivel. Ő, aki szép tanulmányt írt Arany *Toldijáról*, — a Toldi alakjában, sorsában rejtlő legfőbb tanulságot nem értette meg.

Szorogásai és bizalmatlanságai miatt, — a valóság, a történelem legfontosabb elemének föl nem ismerése miatt: a forradalmat és a nemzeti sorsot egymással szembeállította, — más szóval: a forradalmat a magyar nemzeti érdekek szempontjából károsnak vallotta. És azóta is, minden nacionalista elmélet ebből a fikcióból merít, midőn azt hirdeti, hogy a kicsiny magyarság számára a forradalom „veszedelmes fényűzés”, könnyelmű kockázat, vagy

éppen öngyilkosság. Mindazok, akik a „nemzeti önzés” elvét hirdették, s azt tanácsolták, hogy fordítsunk hátat az emberiség közös gondjainak, hisz azok „halálra nyomorítanak” ezt a „kicsiny országot”: a *magunk* legsürgetőbb gondjainak elaltatására biztattak. Kemény is abban biztatott óvatosságra, amiben nagylelkűnek kellett volna lennünk, — abban látta a veszedelmet, ami nemzeti létünk legnagyobb erőforrásává válhatott volna.

Ez a fejtetőre állított valóság- és történelem-szemlélet lépten-nyomon megmutatkozik a *Korteskedésben*, és olyan komor képet nyújt a jövőről, mintha máris Kemény regényeinek tragikus láthatárára tekintenénk. Keménynek e röpiratában nem csüggedés keltése a célja, de mindaz, ami az ő közérzetéből a gondolatai közé kiszivárog: zord és vígasztalan, szorongattató és nyomasztó. Az „európai conflagratio első lángjai felette fognak egybeesapni” — Kemény szerint — ha a magyar nemzet a „sok viszályos érdeket” határain belül ki nem egyenlíti, a „sok gyöngé oldalakat” nem fődözi, a „sok gyúlékony anyagot” szét nem hordja. A szociális kérdés őt még filantróp-érzelmes módon sem indítja meg, — csak „a politikai és társadalmi viszonyok rétegei alatt elfojtva rejlő vész-elemet” látja benne, mely, mint „egykor Herculániumot a Vezuv, lávaktöréssel borítja el az egész európai polgárosodást.” Az elnyomott tömegek osztályharcának eredményéül, az egyenlőség elvének gyümölcéséül a „közínség” képzeli el, „mi kétségkívül az egybeolvadásnak kevés ingerrel bíró neme”. A korai munkásmozgalomból ő csak a „becs-szomjas és szenvedélyes pártfőnökök rendfelforgatásra s romboló merényekre” való izgatásait látja; Kemény szerint minden szociális törekvés, tehát a proletárság, a „pauperismus” harca is „míveltségünk ellen van intézve, és éppen azon elemcsőket ostromolja legmérgebben, melyek a tökéletesedés szent-egyházának sarkköveit letenni segítenének”.

Ez a szemlélet, mely Kemény első életszakaszában oly töményen jelentkezik, ez a szorongás és bizonytalan közérzet, mely megbúvik mögötte: az átalakuló, változó korszakok fiait szokta hatalmába keríteni. De közülük is elsősorban azokat, akik az előrejutás, a továbblépés forradalmi feltételeitől visszariadnak. A forradalom el nem fogadása, a kiegyenlítési, megalkuvási hajlam, a történelem igazi mozgató erőinek számon kívül hagyása végül is a valóság helyébe annak fantómját lépteti, a valóságos felelőségeket misztifikált felelőségekkel helyettesíti, s a történelem világos, emberi arcát az értelmetlen és kegyetlen Nemezis lárvájával fedi el. Kemény első regényeiben, de különösen a *Gyulai Pálban*, ez a lárvá tekint reánk, — ezek a regények Kemény tragikum-felfogásának mélységesen reménytelen, romantikusan szélsőséges korai változataival szolgálnak.

5.

Martinuzzi az első „tragikus hős”, Kemény Zsigmond végzet-sújtotta alakjainak sorában. Sírja felett, a kőbe vésett bibernoki süveg előtt, megsejtthe-

tett valamit tulajdon életének későbbi veszélyeiből és tévedéseiből, azokból a csapdákból, melyekben a történelem cselvetéseit gyanította, de amelyek valójában önnön gondolatainak csapdái voltak. „Sokszor állottam e helyen, mert az, ki itt nyugszik, titkos s ellenállhatatlan erővel bírta minden gondolataimat.” Az a tacitusi jellemzés, melyet az Izabella királyné és a remetében Martinuzzi-ról ad, 1838-ban, a reformkor politikusainak helyzetére is utal, az abszolutizmus viszonyai közt, — más szóval: azt a politikus-típust formálja meg, mely, Kemény szerint a Nemezissel vívott harcban alakul ki: „ingatagságaiban is részint következetesnek, legszöb tettei közt is többé-kevésbé bünösnek, ferde vétkeiben menthetőnek, s egész életét tekintve nagyszerűnek s megfejthetetlennek tetszett előttem.”

Az „ábrándos politika” motívuma, mely oly fontos helyet nyer majd Keménynél, már itt felbukkan, a *Zord idő* Verböczyjének, vagy a *Rajongók* Pécsi Sebestyénének sorsára utalón. De ebben a korai regényben ez a motívum még bizonytalan körvonalakat ölt, a cselekmény mellékes járulékaként szerepel, s nem tölti be majdani, központi szerepét, midőn Kemény a maga erkölcsi, nevelő célzatait fejezi ki általa. De még így is, ennek a motívumnak felbukkanása Martinuzzi jellemzésénél, Kemény jegyzetei között, az író gondolkodási irányát jelöli: annak a típusnak kialakulását érhetjük itt tetten, melyet Kemény a legtragikusabbnak tekint, s a magyar történelemben a leggyakrabban kimutat. Mert: „minden terve s tette legyen a legkiszámítottabb s prózai, csak az okkutfő, az első elv, ábrándos poesis!” Ez az önmagának adott utasítás mégsem valósul meg eléggé abban a vázlatban, mely mindmáig a regény megítéléséhez támpontunkul szolgál; az *Izabella királyné* tragikumuma azt a romantikus, szélsőséges végzetet idézi fel, mely ellen nincs orvosság, s melyet nem lehet elkerülni. Kemény első tragikum-korszakában vagyunk még, mely a *Gyulai Pállal* fog lezárulni. Az *Izabella királyné* tragikumának gyökerei a *politikai* cselekvésbe nyúlnak le — ez is a későbbi Kemény gondolkodásmódjára utal már —, mintha ez a fajta cselekvés rejtené magában a legtöbb veszélyt s a legvégzetesebb hibázási lehetőségeket. Martinuzzi a „két hon egyesítésén” munkálkodik titkon, a maga bonyolult, látszatok és kétértelműségek kendőzte politikájával, mely azért válik tragikussá, mivel épp azok nem értik meg, épp azok fordulnak ellene, akiknek támogatására pedig leginkább igényt tarthatna. „Nem épülvén tette őszinteségen”: a félreértések és rágalmak ellen nem is védhető. Martinuzzit tulajdon politikai neveltje, törvénytelen fia, Gyula fogja elsőnek elárulni, — íme, a politikában rejló végzet első bemutatási kísérlete Keménynél.

Martinuzzi tragikumuma feloldhatatlan, elkerülhetetlen, kíméletlenül végzetszerű, romantikusan pesszimista tragikum. Ugyanily végzetnek esik áldozatul Gyula is, — Kemény ekkori felfogása szerint a végzetet senki sem tudja elkerülni, s valami kálvini eleve elrendeltséggel, senki sem tudhatja, mikor és miért veti ki rá hálóját a végzet. Keménynek ez a szemlélete a szabadságharc

után változik meg gyökeresen. Gyula, aki részes Martinuzzi halálában, nem azért omlik össze, mivel megtudja, hogy apját engedte veszni. A tragikumnak ezt a meglehetősen konvencionális, romantikus válfaját Kemény megtetézi azzal, hogy Gyula csak későn tudja meg az igazságot: Martinuzzi azon a célon munkálkodott, melyért ő is hevült, tehát a „két hon” egyesítésén. Gyula abban a hitben cselekedett, hogy Martinuzzi egyetlen titkos célja „a hatalomra jutás, török felsőség” alatt. Sajátos ebben a tragikum-helyzetben egyrészt az, hogy Martinuzzira a tulajdon politikai módszere üt vissza, — másrészt pedig, hogy a politikai cselekvés eleve magában hordja a végzetet, s ezt a magyar történelmi viszonyok közt úgyszólván lehetetlen elkerülni. Kemény már ebben a regényben létrehozza azt a konfliktust, melyet ő „az egyén és az egyetemes” konfliktusának nevez, s melyet ekkor még csak tragikus kifejelettel tud zárni.

A másik töredék-regénynek, az *Élet és ábránd*nak (1841) konfliktusát a cím jelzi; ezt a konfliktust a kutatók néha túlbecsülték, s a romantikus konvenció kitaposott ösvényein próbálták megközelíteni Kemény életének ellentmondásait. Az *Élet és ábránd*nak megvannak a maga szorosan személyes vonatkozásai, mégpedig elsősorban az írói-politikusi hivatás dilemmájának megszólaltatásában; ezt a dilemmát PAIS DEZSŐ tanulmánya ismertette már, s ezen alapult MARTINKÓ ANDRÁS fejlődésrajzának elgondolása is. A Camoens-regényben Kemény a romantika szellemében válik néha líraivá; az erdélyi politikai élet okozta csalódások, az *Erdélyi Híradó* szerkesztésétől való megválás hangolják őt erre a panaszos, keresú líraiságra, mely éppúgy a romantikus világfájdalomtól kölcsönöz stílust, miként a *Gyulai Pál* némelyik helye is. „Miért kell nekem megtagadni, esztendőkön keresztül tagadni meg a költészetet, mely minden órában egy élet kéjét osztá?” — vagy: miért kellett elhinnie, „hogy a költészet henye hajlam, ízetlen játék üres szavakkal, melyet kinevet az élet s elkerül a szerencse?”: íme, Kemény személyes dilemmájának lírai kifejezése az *Élet és ábránd*ban. Mégsem szabad a Camoens-regényt túlságosan is a személyes sors képének tekinteni, s például Giron és Camoens ellentétét úgy fogni föl, mint politika és költészet konfliktusát magának Keménynek tudatában, szemléletében. Inkább azt mondhatjuk, hogy az *Élet és ábránd* komor, tragikus történelmi képe mintegy kísérlet annak a sorshelyzetnek bemutatására, melyet majd a *Zord idő* ábrázol. Kemény korai és kései korszaka közt sok az egyezés; élete végén némiképp visszatért ifjúságának szemléletéhez. A *Zord idő* történelmi körülményeihez hasonlóak a pusztulásba dőlt Portugália viszonyai a Luziáda költőjének halála után. Kemény, aki mindig szívesebben folyamodott a közvetett ábrázoláshoz, mint a közvetlenhez, s kerülő utak, „áttelemek” révén közelítette meg írói céljait, az *Élet és ábránd*ban olyan gondról és szorongásról szól, melyet ő érzett nemzeti jövőnk miatt: „Személyes” mondanivaló ez is, s mint ilyen: egy érzésállapot közvetetten lírai kifejezése. Ezt a komor gondot, mely itt egy Mohácshoz hasonló történelmi helyzet alkalmán szólal meg: a *Korteskedés*, majd az állambölcseleti fejtegeté-

sek logikájával fejezi ki. Camoens részben a megvalósítandó életcélt fejezi ki, Kemény életcélját, aki a költői hivatást készül kialakítani, megerősíteni magában. De Camoens jelkép is: a meg nem fogadott intés, a közömbös fülek fogadta vész-üzenet jelképe. Kemény úgy véli, katasztrófára kell figyelmeztetnie a nemzetet. A „nagy nemzetek sorából kidőlő Portugália s a katasztrófa fenyegetésében élő Magyarország — íme, a párhuzam, melyet Kemény az *Élet és ábránd* célzatául szánt. Ez a történelmi utalás sokkal elvontabb és általánosabb, mint a *Gyulai Pál* konkrét történelem-rajza, s éppen ezért kevésbé nyomasztó, kevésbé reménytelen a hangulatisága. De az *Élet és ábránd* is mutatja, hogy Kemény gondolkodásába mélyen befészkelte magát a katasztrófa sejtelme. Az *Élet és ábránd* híján van a tragikumnak, mely az *Izabella királynéban* annyira uralkodó. De a katasztrófa-várás, mely a *Kortelkedés* gondolatmenetének érzelmi, hangulati háttérét adja, s a *Gyulai Pálban* a tragikum esztétikai formáit ölti magára: az *Élet és ábránd* legfontosabb híradása mindazokról az eszme-fantomokról és rémlátásokról, melyek Kemény tudatára rátelepedtek, s 48 előtti korszakának túlhajtott, végtelen tragikum-szemléletét sugallták.

6.

Ez a tragikum-szemlélet, egész túlfeszítettségében és különcösségében a *Gyulai Pál* lapjain mutatkozik meg. Van ebben a regényben valami mértéktelenül nyomasztó: Kemény legzordabb műve sem vetekszik a *Gyulai Pál* lidércnyomásos kúsaságával, cerebrális bonyolultságával. A *Gyulai Pál* erdélyi történelmében végsőkéig fokozódtak a *Kortelkedés* félelmei, szorongásai, az *Élet és ábránd* katasztrófa-sejtelmei; ennek a történelemnek égboltján a korlátlan, vak Nemezis ül zsarnoki trónt. Zsarnokság és Nemezis, önkényuralom és végzet: Keménynél oly gyakran párhuzamos fogalmak.

A *Gyulai Pál* szélsőséges jellegében is sokat őriz már Kemény későbbi csitultabb, tisztultabb szemléletéből. Egyéninek és egyetemesnek konfliktusából indulva ki, az egyéni sorsot az egyetemes, történelmi végzettől való kifürkészhetlen függésében mutatja be. A konkrét, erdélyi történelmi viszonyok közt Kemény azt vallja, hogy a *sokfelől fenyegetett* államok életében a politika irányítói éppoly könnyen, majdhogynem szükségszerűen válnak a végzet áldozataivá, mint az egyszerű emberek. A *Gyulai Pál* szélsőségessé fokozza azt a *fenyegettetési érzést*, mely a *Kortelkedésben* is oly nagy helyet foglal el a jogi és államelméleti fejtegetések háttérében. Kemény szorongásai, rémlátásai, végzet-szerűnek felfogott emberi sorsai abban a történelem-szemléletben fogantak, mely Erdély és általában Magyarország sorsát mindig valamiképp *fenyegetettnek* látja. Kemény az erdélyi történelmet — osztrák és török közti fenyegetettségében — az egész magyar történelem távlatában véli jellemzőnek. Mi több, a 40-es évek Magyarországnak és a XVI—XVII. század Erdélyének sorsát, helyzetét is párhuzamosnak tekinti. Izabella királyné, Martinuzzi, a Báthoryak

és Rákóczi György Erdélyének történelmi helyzetét Kemény azonosítja, párhuzamosítja a XIX. századi Magyarország történelmi helyzetével. Mindkét helyzetben a fenyegetések, a veszélyek, a katasztrófák és a sorscsapások azonos okait és irányait véli fölismérhetni. A XVI – XVII. századi Erdély osztrák–török fenyegettetését ő a XIX. század osztrák–pánszláv fenyegettetésével állítja párhuzamba, vagyis a múltba „visszavetíti” a jelent, pontosabban: a múltat a jelen eszme-fantomjain, rémlátásain, rögeszméin keresztül szemléli. A fantomszerűen felfogott jelen így alakítja ki a *Gyulai Pál*-ban a fantomszerűen bemutatott múltat. A *Korteskedés* közérzete a *Gyulai Pál*-ban történelmi képek és alakok formáiba öltözik. Kemény még a XIX. század szociális és nemzetiségi mozgalmainak párhuzamát is kialakítja a *Gyulai Pál*-ban: a muderrisek, a „titkos törökök” szélsőségesen regényes motívum-fantomja szolgálja ezt a célt.

A *Gyulai Pál* tehát Kemény 40-es évekbeli szemléletének kulcsát foglalja magában; ez a szemlélet, a történelem és az adott politikai helyzet megítélésében egyaránt, a fenyegetettség érzetéből, a katasztrófa rögeszméjéből, a végzetszerűség hitéből indul ki, s épp ezért szükségképp fantomszerű képzményeket hoz létre. Ez a fantomszerűség, persze, a publicisztikában kevésbé érhető tetten, mint a regényben, de az előbbit is csak ennek jegyében érthetjük meg.

A fenyegetettség érzete, a katasztrófa sejtelme, a végzetszerűség, a tragikum pedig végső fokon arra vezethető vissza, hogy Kemény a magyar polgárosodás forradalmi, széles demokratikus útjait képtelen elfogadni, s emiatt a kívánt és igenelt polgárosodást a nemzetiségi és a szociális kérdésekkel állítja feloldhatatlan, tragikus látszatú ellentétbe.

A fentiekből következik Keménynek az a sajátos felfogása is, mely a nemzetközi politika tényeit, fejleményeit végzetszerű vastörvényeknek fogja fel. A *Gyulai Pál*-ban éppúgy, mint Kemény szemléletében: a külpolitika a végzet szerepét is játssza, — a regény központi hőseinek fenyegetettségi érzése a külpolitika folyamataira vezethető vissza. A külpolitikai „végzetnek” és determinizmusnak ez a fajta értelmezése hosszú utóéletet mondhat magáénak a magyar nacionalista ideológiák hirdetőinél. Mindazok a megalkuvási tendenciák, melyek a második világháború előtt a német fasizmus aktív vagy passzív elfogadására ösztönöztek, a külpolitikai „végzetre” hivatkoztak. Hasonlóképp, a szocializmussal szembeszegülő nacionalizmus is a külpolitikai „végzet” passzív „átvéstelésének” tanával lépett föl, s a legfőbb nemzeti érdekeinken való munkálkodást, az új társadalom kialakítását, valamiféle külpolitikai „kényszerhelyezethez” való igazodásnak próbálta minősíteni. Az a hamis tanítás, mely szerint „kis nép” létünkre megbocsáthatatlan könnyelműség lenne a haladó mozgalmak, a forradalmak „kockázatait” vállalnunk, s a leghelyesebb, amit tehetünk, hogy a „nagy népek” mozgatta külpolitikához alkalmazkodunk, azt engedelmesen elfogadjuk, vele átmenetileg vagy hosszabb időre megalkuszunk:

ez a hamis tanítás egyrészt oda vezetett, hogy két világháború pusztításainak szolgáltatták ki hazánkat vezetői, — másrészt pedig oda, hogy a felszabadulás után a köztudat nacionalista maradványai gátolni igyekeztek azt a feladatot, mely számunkra a legsürgetőbb, a leginkább életbevágó: a szocializmus föl-építését. Társadalmunk egy részének ingadozásai, megzavarodásai, válságai a „kis népekre” nehezedő „külpolitikai végzet” hamis elméletére vezethetők vissza. Ez az elmélet nem a történelem valódi folyamataira és irányaira figyel, hanem zavaros külpolitikai számításokra és spekulációkra bizza magát.

Mindezért, újból hangsúlyozom, nem lehet egyszerűen Kemény Zsigmondot tenni felelőssé. De az is bizonyos, hogy az a fenyegetettségi érzet, melyet ő politikai elméleteiben és művészi ábrázolásaiban egyaránt szóhoz juttat, s mely egy adott politikai-történelmi helyzet téves felfogásából származik: a magyar gondolkodók egy részének magatartását, érzelmi hangoltságát erősen befolyásolta. Kemény viszonya a történelemhez — igen változatos okok következtében — nem egy magyar történelembölcseelő számára példaként szolgált.

A *Gyulai Pál* főszereplői tartós „külpolitikai” fenyegetettségben élnek. Sorsukat nem elsősorban ők döntenek el, hanem Prága és Konstantinápoly ügynökei, jezsuiták és muderrisek. E fenyegetettség következtében válnak cselekedeteik — még a viszonylag közömbös cselekedetek is — rendkívül kockázatosakká. Kemény később is hajlik arra — különösen a *Rajongókban* —, hogy az egyéni sorsot a vezető, az uralkodó körök kebelében dülő intrikák tehetetlen prédájául bocsássa. Igaz, a *Buda halálában* Arany is a hun nép sorsát az uralkodó család viszályaitól függőnek mutatja, de ezzel nem valami végzettant kíván hirdetni, hanem az uralkodó osztályok elvakultságát, felelőtlenességét, önzését vonja költői bírászkodás alá.

A „külpolitikai végzet” bármily fontos szerepet játszik Erdély politikájának alakításában, bármily halálos fondorlatokkal szövi is körül Gyulai életét, a regény sors-képében csak az *egyik* motívum marad. A külpolitika eldöntő, elsődleges szerepét a kor történetírói közül főként Ranke hirdeti, akinek magyarországi visszhangjára már 1847-ben felfigyelhetünk, s akinek bírálataira Kemény és Csengery is több ízben kitérnek. Persze, Kemény nem szorít Rankéra a „külpolitikai végzet” elvének kialakításában, de Ranke megerősítheti az ő korábbi, az erdélyi történelemből és az erdélyi reform-mozgalmak válságaiból levont tanulságait.

A *Rajongók* esekelménye is külpolitikai indításban, a vallásháborúk folyamataiban leli eredetét, de a *Gyulai Pál* ennél messzébb merészkedik még: Kemény a maga korának külpolitikai problematikáját vetíti át a regénybe, — mindazt, amit ő érez a XIX. századi külpolitika fenyegetésének, a regény viszonyai közé öltözteti. A bécsi abszolutizmus és a nemzetiségi, illetve pán-szláv mozgalmak ily módon a jezsuiták és a muderrisek „kosztümjében” nyernek megjelenítést a regény színterein.

A muderris-motívumban Kemény rikító regényességgel a *Korteskedés* mindkét „vészejelzését” — tehát: a nemzetiségit és a szociálisat — egyesíti. Erdély útjában áll a török terjeszkedésnek, s a muderrisek feladata, hogy ezt az akadályt „belülről” lazítsák föl. De Kemény nem félt-e attól, hogy Magyarország is útjában áll a cári hatalom terjeszkedési vágyának s a pánszlávizmusnak? Gyaníthatjuk, hogy a cári politikának a szultáni politika felel meg a *Gyulai Pál*ban. A magyar liberális közvéleményben, s különösen a centralisták-nál már a 40-es évek elején felbukkan a pánszláv veszélytől való félelem. Wolfgang Berg 1842-ben megjelent könyvével vitázva, Lukács Móricz az „idegen, ellenséges, hatalmas néptörzsek”, tehát a szlávok miatti félelmében ragaszkodik Ausztriához, s Trefort már 1840-ben a „szláv elemnek Európában varázslag növe befolyása s hatalma” miatt aggódik. Wesselényi félelmei meg éppen legközelebbi indítékot adhatták Keménynek ahhoz, hogy Gergely diákkal a török politika jellemzéseként mondassa el mindazt, amit ő a cári politika terjeszkedési indokának tekintett. Gergely diák, a muderris-vezető ugyanis kifejti, hogy Izabella királyné korában a török politika súlyos tévedése volt Erdély nemzeti különállásának meghagyása. A töröknek be kell kebeleznie Magyarországot, „különben Európában csak sátra van, és nem háza s háztüze — különben nyugaton becsempészett nép leend s nem vezér- és hangulatadó nemzet”. Ez a gondolat a XIX. században s a cári politika elveként sokkal helyénvalóbb, mint a XVI. századvég török gondolkodásában. A regényben a muderrisek anarchiát akarnak kelteni, s Kemény a ponyva-romantika hatásaitól sem riad vissza, midőn titkos összejövetelüket, szervezkedésüket, terrorjukat bemutatja. Démoni-színpadias cinizmussal oktatja a muderriseket Gergely diák: állítsák szembe egymással az erényt s a bűnt, „hogy egymást kölcsönösen megtörjék, kimerítsék, széttiporják” — s óvják „a hasznos fejtelenséget, az üdvös közszavart”. A muderris-jelenetek vásári, olcsó szörnyűsége is elárulja, hogy miféle rémlátásokra hajlik Kemény a nemzetiségek mozgalmainak megítélésében, s mennyi szorongás, mennyi félelem lappang gondolatai mögött, melyeket röpiratában oly hideg logikával fejt ki.

Ez a szorongás, ez a félelem, persze, nem csupán a nemzetiségi, a pánszláv mozgalmaknak szól, hanem a szociális nyugtalanságnak is, hisz a nemzetiségi problémákban a szociálisak is benn rejlenek. A muderrisek szervezkedése éppen ezért nemcsak a pánszláv „ügynökök” tevékenységének rémképeire utal a regényben, hanem a XIX. század korai szocialista mozgalmaira is. Ez utóbbiakat Kemény a legrikoltóbb rémregényszerűséggel ruházza fel, s így viszi át őket a XVI. századba, hogy a muderris-mozgalom jelképességében még több félelem és szorongás kapjon helyet. A muderris-mozgalom a *Gyulai Pál* cselekményének leginkább fantomszerű eleme. A muderrisekben és különösképp Gergely diákban Kemény Zsigmond a XIX. század nemzetiségi és szocialisztikus mozgalmait fantomizálja.

E fantomizálás voltaképp már a *Korteskedés*ben megkezdődött. Kemény

itt a munkásmozgalom-ellenes, főként német irodalomra (Raumer) támaszkodva, a proletariátus első mozgalmait csak rémülettel és elutasítással képes figyelni. A polgárság osztályharcát felváltó új osztályharcról, a dolgozó tömegek növekvő harcáról már 1843-ban teljes pesszimizmussal mint a polgárosodás legnagyobb veszélyéről ír: „rég elkezdődött s nevedő átalkodottsággal foly a szegényeknek a gazdagok elleni harca, ezen örökös polgárháború”. A *Gyulai Pál*ban Gergely diák is a pauperismus „osztályharcának” elvét vallja, de a Kemény rémlátásai által fantomizált módon. Gergely diák szerint a pőrehatalomért harcol most a szegény a gazdag ellen: „Íme, elérkeztünk oda, hol az események kerekének forgását látjuk. A századok árja hajtja e gépet.” És Gergely diák, a 40-es évek szóhasználatával, palota és kunyhó helycseréjének látja az egész történelmet. Hisz a világtörténelem: csak a szegény és a gazdag népek marakodása, — „az elhízott római és a sovány teuton”, a „jöllakott és az éhes népek” szüntelen „osztályharca”, s vajon ti, Genserich, Odoaker, Teodorich „nem voltatok-e az emberiség közállamában azok, mik egy országban a Grachusok és Dózsák?” Akárcsak Eötvös Dózsa-regényének, vagy Petőfi forradalmárrá válásának háttérében, a *Gyulai Pál* ily részleteinél is az 1846-os galíciai mozgalmakra gyanakodhatunk. A Petőfi-féle 1846-os fordulattal ellentétben, a *Gyulai Pál*, a *Kortekedés* eleve meglevő félelmeinek — fantomokká való növekedéseit mutatja. Kemény már 1843-ban tart a „Jacquerie és Dózsa-féle históriáktól”, s mi több, a munkásság kezdeti szervezkedéseit, a chartizmust és az utópista szocialisták tanait Raumer és Rotteck munkásellenes nézeteire hivatkozva, ő is elítéli. A munkásság szervezkedését csaknem oly veszedelmesnek tartja, mint a forradalmat: „az ipar hazájában a tétlen elégtelenség és mindent kockáztató lázadás közt egy harmadik állapot, a demonstratio vált ösmeretessé, sőt divatossá. Ennek legfőbb ágát Britanniában, az ipar gyűlpontján a munkások egylete teszi.” Munkásellenes német forrásai alapján fest Kemény a *Kortekedésben* ponyvaregénybe illő képet a „munkások egyleteiről”, s a szervezkedés titkosságát a burzsoázia legútszélibb rágalmaira hagyatkozva taglalja: „Eskü igényelteték arról, hogy a tagok a közgyűlés hozandó szabályainak törvényellenes kérdésekben is vakon engedelmessékednek; az igazgatók és cimborák nevét eltitkolják, és a tilalom dacára gyárokba szegődöttöket szigorúan megfenyítik. Sőt titkos választmányok parancsából egyének arcára vitriol öntetett; orgyilkosok fizettettek. Ezen merényletekért indított nyomozásoknak kevés sikere mutatkozott; mert senki tanúul föllépni nem bátorodék, és az elítéltek a köztárból gazdagon kármentesítették.”

Ugyanez a jellemzés, kevés változtatással, a muderrisek titkos szervezkedéseire is alkalmazható volna; ők is önkényes ítéleteket hoznak, s azokat egy hatás kereső rémdráma külsőségei közt hajtják végre; szelíd modoruk magyarázatát talán a saint-simonista titkos körökről elterjedt irodalomban kereshetjük; de ami leginkább XIX. századi bennük, az: a gazdagok, a hatalmasok ellen vívott harcuk. „Gazdagok gőgje és zsarnoksága, — szegények irigysége

s bosszúja: szóval küzdelem a hatalomért.” Kemény és az uralkodó osztályok általában, nemzetietlenséggel vádolják a proletariátust; ez a gondolat ugyan nem nyer világos megfogalmazást a *Kortekedésben*, de a muderrisek működésében annál inkább. Ennek a körnek tagjai valamennyien: renegátok. A *Kortekedés* bizalmatlansága a tömegek iránt, s azok a fejtegetései, melyek a „befolyásolható”, „félrevezethető” tömegeknek a választójogból való kihagyásáért szállnak síkra: mindez a muderrisek mozgalmában kellő illusztrálást nyer. A regény értelmében a nyomor — hazátlanságot is jelent, tehát közönyt, sőt gyűlöletet a haza iránt. A muderrisek rajzának szociális vonatkozásai félreérthetetlenek: tagjai olyan emberek, akik „egy aristocrata országban a porból fölemelkedni nem tudtak”, s ezért, érdekeik védelmére, előmozdítására, titkos társaságokba tömörültek. „Mi többnyire, viskókban, rongyok közt, járomra születünk. Dajkánk volt a nyomor, jövendőnk éhség; mert mi a nép gyermekei vagyunk.” A regény fantomizált világában a szociális és a nemzetiségi törekvések összeférhetetlenné váltak; „megtagadták a hazát, melyhez őket semmi sem csatolja” — íme, az 1846 utáni korszak tanulságai Keménynél, s ezek a tanulságok ugyancsak különböznek Eötvös Dózsa-regényének tanulságaitól is.

A muderrisek epizódjai már magukban foglalják a *Rajongók* alapeszméjét is; a muderris-mozgalom a szombatos-mozgalom előképe. De az utóbbi több történelmi konkréttsággal bír, s kevesebb benne a jelenre való jelképes utalás, habár egy forradalmat és szocialisztikus megmozdulásokat elítélő értelem kiderül belőle is. Az egyik muderris, Farkas István („naponként csalt, rajongott, büntudatot érzett: ez vala életrajzának rövid összege”) — a *Rajongók* Kádárjának körvonalait sejteti már. Az, ahogyan Farkas a csillagokból olvassza ki végzetét, Kemény első korszakának értelmetlen, misztikus végzet-szemléletéről is mond valamit.

Kemény, a liberálisok szemléletéhez híven, a forradalmárt anarchistának, szélső individualistának tekinti; erről tanúskodik Gergely diák alakja is, akiben a *Karthusi* Armandjának rokonára ismerhetünk. Miként emez, úgy Gergely diák is a becsvágy megszállottja, aki a hatalom mohó áhításában minden erkölcsi törvényt megtagadni, minden hitet cinikusan áruba bocsátani kész. Gergely diák, aki egyaránt akar „hatni” Isztambulban és Prágában, Gergely diák, aki a két ellenséges hatalmat egymásnak ugrasztva, mindenütt anarchiát, pánikot támasztva esztelen-elvetemülten tör uralomra Kelet és Nyugat felett („dörögni a chaos fölött egy láthatatlan távolságból: ez ostort én forgatom!”), — íme, ennek a fantomoktól hemzsegő regénynek leginkább fantomszerű, leginkább spekulatív fogantatású, leginkább túlfeszített jellemrajzú alakja.

Ebben a fantomizált történelemben nyerhet csak helyet a tragikumnak az a szélső-romantikus válfaja, a „túlzásba vitt erénynek” mint tragikai vétségnek az a fatalizmusa, melyet a főhősnek, a kegyenc Gyulai Pálnak sorsában fejez ki az író. Ennek a regénynek valódi értelmét csak akkor foghatjuk fel,

ha tudjuk, hogy Kemény a XVI. századvég Erdélyébe a maga korának Erdélyét vetítette vissza, — s Gyulai Pál tragikumát is csak akkor foghatjuk föl helyesen, ha Kemény legszemélyesebb sorsát, problémáit, válságait keressük benne. A *Gyulai Pált* tehát: anakronizmusok, jelképek, közvetett ábrázolatok bonyolult — és nemegyszer: kusza — rendszerében megszólaló én-regénynek kell tekintenünk. A *Gyulai Pál* olyan vallomás, mely a maga közvetettségében többet árul el az író szemléletéről, meg hasonlóságairól és lelkiállapotáról, mint levelezése vagy publicisztikai írásai. Ennek a regénynek, de különösen a kegyenc Gyulai Pál alakjának — lírai háttere is van.

Az *Élet és ábránd*ban Fernando kanonok méltatása a Luziádáról inkább Kemény „olvasónaplójának” hat. De a kegyenc Gyulai naplója, elmékedései még inkább Kemény személyes, lírai vallomásait tartalmazzák. A magát íróasztala mellé kényszerítő Gyulaiban nem nehéz az alkotó munkához visszavisszatérő Keményre, s Gyulai aszketikus alkotási módszerében a vérmérsékletét legyűrő Kemény erőmutatványára ismernünk: „már fékezve voltak a szórakozást okozható befolyások, s birt annyira uralkodni kedélyén, hogy az éj álmai közé temethesse azon salakot, mely a közéletből hátramaradt és zavarrhatta volna foglalkozásait. Ily lelkierőre gyakori öntagadás, sőt önkínzás által juthat csak „a nyilvános pálya izgalmaihoz szokott vérmérséklet”. Gondoljunk Pálffy János rosszindulatú, de mégis szabatos közléseire, vagy Kemény leveleire, melyekben feketekávéval fűtött éjszakai munkáiról beszámol. Különösen fontosnak érezhetjük a „gyakori öntagadás, sőt önkínzás” említését: az önmagán erőt vétel, az aszkézis erkölce ott lakik Keményben e fantomokkal népes ifjúság idején is. Hogy kedélyének ködképeitől valaha szabadulhasson, s egy pozitívabb életszemlélet küszöbére érkezhessen, ahhoz talán épp ennek az „öntagadásnak, sőt önkínzásnak” képességét kellett igénybe vennie.

A *Gyulai Pál* nyújtotta önarckép egyik feltűnő eleme: az írói különállás, a magányosság tudatosítása. Gyulai nem az útmenti kúthoz, hanem a sivatagi forráshoz kíván hasonlítani; majd pedig ahhoz a festőhöz hasonlítja magát, aki — egyébként elég valószerűtlenül — a viharban hánykódó hajón „boldog csendéleteket” fest, melyekre senki sem kíváncsi. Mindebből a mi számunkra csak annyi a fontos, hogy Kemény a maga ars poeticájában is kifejezésre juttatja az ár ellen úszásnak azt a tudatát, melyet az erdélyi politikai életben szerzett meg.

A kegyenc Gyulai tragikuma egyébként teljesen romantikus színezetű. Olyan ember tragikuma, aki szándékai és erkölcsi elvei szerint ugyan „ár ellen úszik”, de aki épp ezért fullad bele az örvénybe. Ebben a tragikumban a „külpolitikai” végzet mellett — vagyis: az Erdélyt kétfelől szorongató nagyhatalmak intrikái mellett — szerepet játszik a „politikai végzet”, általában. Azt a meggyőződését, hogy a „külpolitikai végzetnek” kiszolgáltatott országokban a politikusok cselekedetei eleve magukban hordozzák a kiszámíthatatlan Nemezist, Kemény már a titkos államtanács jelenetében, a „kisdéd keresztre”

tett esküben is megszólaltatja. Ehhez a kereszthez régóta „bizonyos végzet-szerűség” fűződik, s ez „a sors különös szeszélyéből gyakran ejté az államférfiak jövődjét e feszület előtt tett esküvel szoros kapcsolatba”. E feszület előtt esküdött hűséget Izabellának Martinuzzi, Zápolyának Gritti; mindketten szószegést követtek el, s megbűnhődtek. Ez a „kised kereszt” tehát az egész erdélyi történelem végzettségét jelképezi.

Kemény, aki abszolutizmus és demokrácia közt érzi szorongatottnak, fenyegetettnek a maga elképzelte polgárosodás útját, — Gyulai Pált is ilyen szorongatottságban, fenyegetettségben ábrázolja. Gyulait igen jellemzően „aggódó politikája” miatt támadják a pártok. Ha azt kérdezi valaki: elkerülhetné-e végzetét a kegyenc Gyulai? — azt kell felelnünk: Kemény erre úgy szólván semmi lehetőséget sem nyújt neki. Mindenütt csapdák leselkednek rá, s hűsége, jó szándéka a legveszedelmesebb csapda. Gyulai végzete tehát feloldhatatlannak és elkerülhetetlennek mondható. Majd később, Világos után jelennek meg csak azok a Kemény-hősök, akik elbuknak ugyan, de bukásukkal némiképp a végzet kikerülésének szükségét, lehetőségét is példazzák.

A kegyenc Gyulai a „külpolitikai végzetnek” kiszolgáltatott ország politikusaként csak a legvégső aggályossággal cselekedhetik, de még így sem menekedhetik meg a katasztrófától. Az egyéni és a történelmi katasztrófa várása tehát ugyancsak bennfoglaltatik a *Gyulai Pál*ban.

Gyulai végzete azért is elkerülhetetlen, mivel senki sincs, akire támaszkodhatnak, s egy erkölestelen, cinikus világban próbál erkölcsi törvények szerint élni. Hűségét olyasvalakire pazarolja, aki elsőnek árulná el: Báthory Zsigmond nem hogy hálát, de neheztelést érez kegyence iránt, aki esküjét is megszegve fedi fel neki az államtanács titkos határozatát. Hisz Zsigmond számára kényelmesebb lett volna, ha fivérét. Boldizsárt az ő *tudta nélkül* ölik meg, s ő mindenfajta felelősségen, lelkiismereti válságon *kívül* maradhat. Kemény erkölcsi szemlélete szerint Gyulai a jó szándék túlhajtásában bűnös, és némiképp a könnyelműség tragikai vétségét is elköveti: hisz túl hamar tartóztatja le Sennót, a komédiást, remélve, hogy ezzel Boldizsár bukását sietteti.

Miben áll hát a kegyenc Gyulai Pál tragikuma?

Az ő drámája azzal kezdődik, hogy Báthory István lengyel királynak megígéri: Zsigmond fejedelmet mindig hűséggel fogja szolgálni. Ez az ígéret a legszorosabb kötelék Gyulai Pál életében; a titkos államtanácson szavaznak arról, hogy a két fivér, Zsigmond és Boldizsár közül az erdélyi államérdek melyiknek halálát kívánja? Zsigmond csak két szavazattal menekül meg a titkos ítélettől, melyet Boldizsáron kell végrehajtani, ha az bármifajta törvénytelen cselekedetre vetemednék. Az „aggódó” Gyulai mostantól veszélyben véli Zsigmond életét, hisz, ki tudja, nem fordul-e az ő kárára a következő szavazás? Csapdát állít tehát Boldizsárnak, hogy mielőbb rábírja arra a törvénytelen cselekedetre, mely a titkos ítéletet jogerőre emelné. Meglehetősen vékony ürüggyel letartóztatja Boldizsár kegyencét, Sennót, a komédiást, s azt reméli,

hogy ezzel az izgága főurat valamely meggondolatlan s törvénytelen cselekedetre hívhatja ki. De Boldizsár csalódást okoz: tartózkodik mindenfajta rendbontástól. Gyulai emiatti válságát még elmélyíti, hogy szerelemre gyullad Sennó felesége, Eleonóra iránt. Sennót megölik a börtönben, — Gyulai pedig elveszti Zsigmond kegyét, s a fejedelem új szeretőjének, a férje haláláért bosszút esküdő Eleonórának válik áldozatává.

Ezt a merőben romantikus katasztrófát az eddigi irodalomtörténetírás pusztán az „erény túlhajtásának” erkölcsi tragikumával magyarázta. Pedig, ha a *Gyulai Pál* értelmének „kulcsát” kezünkben tartjuk, világossá válhatik előttünk, hogy azok az ellentétek (Zsigmond és Boldizsár ellenlábassága), melyek miatt Gyulai végzetes tette szánja el magát: a XIX. századi erdélyi, illetve magyarországi politika ellentétei. Ezek az ellentétek a magyar polgárosodás első útszakaszának meghatározói is. Gyulai az uralkodói önkény (Zsigmond) és a könnyelműnek bemutatott „népbarátság” (Boldizsár) közt kerül dilemma-helyzetbe. Gyulai dilemmájában Kemény dilemmájának elemei foglaltatnak. Kemény ugyan nem az abszolutizmus és a demokrácia közt választ, de a forradalomtól éppúgy tart, mint az abszolutizmus fennmaradásától. A Zsigmond és a Boldizsár jelképezte erők közt ő éppúgy a katasztrófát tekinti a maga osztályrészének, miként a kegyenc Gyulai Pál. Emennek tragikumában tehát Kemény kimondja sejtelmeit a maga politikai törekvéseinek kilátástalanságáról, kudarcra ítéltségéről. Gyulai Pál tragikumuma Kemény fenyegettetési, szorongattatási érzetéből fakad.

A regény igen alaposan dolgozza ki ennek a tragikumnak lélektani elemeit, — ez a lélektaniség fedte el a kritikusok elől Gyulai Pál tragikumának mélyebb értelmét. A kegyenc Gyulai összeomlása emlékeztet Bánk bánéra; ez összeomlás lényege: a tett utólagos degradálódása, ami Bánknál is végbemeleg („a tettről lefoszlott minden, mi politikai szabállyá emelé, s csak az maradt rajta, mi bűnné bélyegezte”). Lelkifurdalásai még Gyulai előtt is elködösítik tettének értelmét; már maga sem tudja, Boldizsár érdekében ölette-e meg Sennót, vagy azért-e, mivel ez utóbbi sértő, átkozódó levelet írt neki. S végül, Gyulai erkölcsi halála következik el, legfontosabb fölismerésében: „*érezhető, hogy szörnyű tette a hálának ábrándjából folyt, s félreismert kötelességeknek volt ballépése*”. Ez a megállapítás a későbbi Keményt idézi már, s az elkerülhető végzet tanítását, hisz ha a hála „ábrándja” helyett annak valóságát veszi mértékül, s félreismert kötelesség helyett a valódinak megismerttet: végzetét elkerülhetné. Ez a felfogás azonban csíráként marad csak meg a *Gyulai Pál*-ban, — viszont ugyanitt teljes gazdagságában bontakozik ki a *történelmi végzet* elkerülhetetlenségének tana. Kemény kiismerhetetlen, vak erők játékát látja a történelemben, s az ember az erők tehetetlen martaléka. Mégis, akik Kemény agnoszticizmusában hisznek, feledik, hogy ez a felfogás csak a *Gyulai Pál*-korszakban mutatható ki nála. Az 50-es évek nagy történelmi regényei a vak fátum elleni felelős, aggályos védekezés erkölcsét hirdetik. A *Gyulai Pál*-

ban megnyilatkozó történelemszemlélet a romantika bélyegét viseli magán. Az 50-es években Kemény kilép a romantikából, s ezzel összefügg történelemszemléletének átalakulása is.

A kegyenc Gyulai Pál naplója, öntépő monológjai a végzet és a szabad akarat nagy vitáját tárják elénk, — Kemény legbensőbb ügye ez a vita, mely végül is az akarat sztoikus igenlésének tanához vezet el, s ily módon előkészíti az író Világos utáni erkölcsi eszme-rendszerét. Alapos vizsgálatra szorulna még Kemény ifjúságának, tanulmányi éveinek bölcséleti ismeret-anyaga; a Pomponazzira hivatkozó, őt idéző Gyulai Pál gondolatai arra figyelmeztetnek, hogy Keménynek az a verroista fátum-elmélethez éppúgy volt köze, mint Pomponazzi szabadakarat-elméletéhez: „És Pomponace, mit hirdetett nekem merész könyved, mely a szellemvilág égívén nagy rázkódásokat jósló meteorként repült át? Nem mondotta-e, hogy a 'kijelentésekben' vetett horgony nélkül sem sülyed el a remény, szeretet, közboldogság és végtelen tökéletesedés kincseit hordozó gálya, — s hogy a bölcsélet különszakadva a hittantól s magát emancipálva is megoltalmazza nemünk önállását meg a szabad akaratot?” Az *egyén* és az *egyetemes* konfliktusnak felismeréséhez jut el Gyulai. Ennek a konfliktusnak megoldására, a történelmi kényszer és az akaratszabadság ellentmondásának kiegyenlítésére Kemény egyelőre még nem képes. Később épp ez a kiegyenlítés ad majd új irányt műveinek, gondolkodásának. A Suetoniust olvasó Gyulai azonban még úgy érzi, hogy „a sors zsarnok törvényei” felmentik az embert, „midőn a viszonyok hatalmánál fogva megszüntetik akaratszabadságunkat, eltörlik a tulajdonítást és bünsúlyt”. A nagyhatalmaktól szorongattott Erdély politikusához jól illik ez a gondolat; de illik ahhoz a Keményhez is, aki máris annyi politikai kudarcot élt át, s újabbak bekövetkeztét is sejtí. Az ember nem felelős a történelemért, — s ugyanakkor tehetetlen áldozata a történelemnek: a *Gyulai Pál* zavaros történelemszemléletéből egyelőre csak ennyi derül ki. Hol a teljes fatalizmus uralkodik Gyulai gondolkodásában („Ixion kerekéként forgott elméje; mert örökké azon hithez érkezett vissza, hogy egy vad fatalizmus uralkodik tetteink fölött”), hol pedig Suetoniusnál talál vigaszt, aki szerint „van becsesebb kincs az életnél —, erényünk”.

A *Gyulai Pál*ban ha nem is hiánytalan-egyértelműséggel, de a fatalizmus tana érvényesül legerősebben; a kiábrándulás, mely e regény létrejöttét megelőzte, elsősorban politikai természetű („mert egyesek bírhatnak nemes lélekkel, és szánalommal, de a politika oly erkölcsi lény, melynek csak agyrendszere van, — szíve nincs s nem is lesz soha”), — s a történelemből Gyulai, a kegyenc, csak a sors zsarnokságának nihilisztikus tanulságát tudja levonni: „ily szörnyű órában tanított meg a tudomány, hogy a világ színpadán fabábok játszanak víg és szomorú szerepeket, s hogy a mozgó sodrony állítja elő a párizsi vérmenyekzőt és szított tüzet Phalaris rézbikája alá”, — más szóval: „a színműnek, mely több mint öt ezer éve ismételtetik, neve — a sors”. Gyulai az „csemények szülőházára” csak ezt az egy szót tudja felírni: „sors”. S „talán

nincs az egész Vaticánnak oly könyve, melyből én most mást olvashatnék, mint e szót: sors”.

Ennél a lesújtó bizonyoságnál is komorabb azonban a kérdés végső eldöntetlensége, nyitva maradó talányossága; mert Gyulai mégis felteszi, habár felelet nélkül hagyja a kérdést: „az életpálya homályos légkörében a szabad akarat győz-e, vagy a sors?”

A determinizmus történelmi és természettudományi törvényei a 40-es és 50-es években mélyen befolyásolják a magyar gondolkodókat is. A mechanikus determinizmusnak az a bírálata, melyet ENGELS nyújt *A természet dialektikájában*, a magyar polgári gondolkodásban el sem képzelhető, — de fontos az a viaskodás, melybe pl. Madách bocsátkozik, a Luciferrel vitázó Ádám érveiben. Ez a viaskodás telíti igazi drámaisággal Az ember tragédiáját. A kibontakozás hasonló, szenvedélyes keresésével nem találkozunk Keménynél. Ő az agnosztikusan nyitvahagyott kérdés lényegére egyelőre nem is próbál még felelni. Ehelyett kialakítja a sors szenttelen, majdhogynem hideg elviselésének azt a fatalista elvét, melyet leghívebben az erdélyi uralkodókra vonatkozó megjegyzése jellemez; ezeknek ugyanis fiatal korukban végig kellett nézniök a kivégzéseket: „az erdélyi uralkodónak, minthogy kelet és nyugot küzdelme közt áll, szükség közönyössé válni a fájdalom göresei iránt”. Valamely hasonló, zord sztoicizmusra kíván tanítani a *Gyulai Pál* is. E tanítás legmélyebb gyökerét a „kelet és nyugot küzdelmében” kereshetjük, melyre a fenti megjegyzés is utal. De ez a közöny a maga és a mások fájdalom iránt sokkal meddőbb álláspont volt, hogysen Keménynél a Világos utáni korszak körülményei s a polgárosodás új kívánalmi közt is fennmaradhatott volna.

7.

Kétségtelen, hogy Kemény Nemezis-fogalma átalakul Világos után, — kétségtelen, hogy ha eddig a katasztrófa kikerülhetetlenségében hitt, úgy most a végzet feloldásának lehetőségében bízik, s ezért is dolgozik. Sőt, most már olyan végzetet is ismer, melyhez igazodva jobb sorsot érhetünk el. A végzetet befoghatjuk vitorlánkba, — fölismerésünkön és *szabad akaratunkon* múlik, hogy vitetjük-e hajónkat a végzettel, vagy felborítatjuk-e vele. Bizonyos az is, hogy Világos után Kemény egy nagyon is szigorú erkölcs képviselője, s ennek az erkölcsnek elvei nagyjából megegyeznek mindazzal, amit HORVÁTH JÁNOS a „nemzeti klasszicizmus” erkölcsi felfogásának tekint. De ez az erkölcsi szigor, ez az aszkézis inkább a magyar polgárosodás új, nehezebb fejlődési szakaszának általános velejárója, semmint valamely sajátos, irodalmi áramlaté vagy csoportosulásé. Az, hogy ezt az erkölcsöt az „irodalmi Deák-párt” tagjai is hirdetik, ne tévesszen meg bennünket, hisz *ugyanazt* hirdeti Vajda János, A polgárosodás nemzeti tartalékainak megóvása, alapjainak biztosítása, — s ugyanakkor az önkényuralmi rendszer elleni védekezés, az összbirodalmi nemzetiet-

lenség elhárítása: mindez indokoltta teszi ennek az erkölcsi szigornak kialakulását. Az 50-es évek aszketikus, puritán erkölcsi szemlélete a magyar polgárosodás e szakaszán ugyanazzal a funkcióval bír, mint évszázadokkal korábban a nyugati polgárosodás első szakaszában, az angol puritánok, a francia hugenották, a német protestáns polgárok szigorú morális felfogása.

Mégsem szabad azt hinnünk, — aminek bizonyítására nem egy Kemény-kutató korábban törekedett —, hogy Kemény mostantól valamiféle egyértelművé kialakult erkölcsi értékrend képviselője, s regényei ez erkölcs valóságos katekizmusait nyújtják. Ha valakinél, úgy Arany Jánosnál találjuk meg a korszakerkölcsi igényeinek legtisztább kielégítését; Kemény nézetei ugyan lényegesen változnak mindahhoz képest, amiről a *Gyulai Pál* nyújtott vallomást, s Péterfy portréját ugyancsak cáfolják Keménynek az 50-es években kifejtett elvei, — de félreértenők Keményt, ha azt hinnők, hogy azok a szorongásai vívódásai, bizonytalanságai, melyek a Gyulai Pál-korszakra nyomtak bélyeget, most egyszeriben eltűntek, s ő *gyökeresen* átalakult. Kemény regényei nyújtanak ugyan lényeges erkölcsi tanítást, — de ez mindig a negatív, s úgyszólván sohasem a pozitív példák révén érvényesül. Kemény sohasem mutatja be emberi sorsokban és típusokban azt az erkölcsi eszményt, melyre pedig politikai cikkeivel és regényeinek gondolatmenetével mozgósítani kíván. Arany és Jókai — más-másféle módon, de bemutatják a maguk más-másféle ember-eszményeit. Kemény inkább csak jelzi őket — például polgár-eszményét, Norbert bankár vagy Coranini Róbert alakjában —, de igazán megleveníteni csak azokat a hőseket tudja, akik vétének az erkölcsi eszmény ellen, vagy azt éppen tagadják.

Kemény számára változatlanul érvényben marad az egyéni és az egyetemes, — a szabad akarat és a végzet dilemmája. Világos után ugyan jó ideig igen hangsúlyosan a szabad akarat, az egyéni elhatározás és döntés oldalán foglal állást, de valamennyi művében visszacseng, ha mégoly tompítottan a *Gyulai Pál* végzet-motívuma, míg végül a *Zord időben* ez a motívum csaknem éppen annyira fölerősödik, mint az 1847 előtti írásokban.

De ha nem fogadhatjuk is el Kemény *gyökeres átalakulásának* tanát, — azt észre kell vennünk, hogy az 50-es években igen lényeges pontokon módosítja korábbi nézeteit. Mi több, azt kell látnunk, hogy Kemény új nézeteinek társadalmi funkciója, jelentősége egészen másféle, mint korábbi nézeteié volt. Míg 1847 előtt a meddő szembeszegülés az értelmetlen „ár ellen úszás” jellemezte ezeket a nézeteket, addig az 50-es években Kemény — legalábbis egy ideig — olyan tanítást is hangoztat, mely hatékony gyógyszerül szolgálhat a magyar társadalom demoralizálódása, tespedése ellen.

Ha nem alakul is át gyökeresen: az átalakulás igénye 1849 után a legerősebb benne, s egész nemzedékében is; Kazinczy Gábor egy mondata mond sokat erről az átalakulási igényről: „S most ott látjuk magunkat a válkérdésnél: lemondani egészen, vagy átalakulni.” Kemény első korszakát legtömörebb-

ben Gyulai Pál feloldhatatlan kényszerhelyzete jellemezte: „Vagy tenni kell, vagy hűtlennek lenni bűnös hanyagsággal politikai nézeteihez, rokonszenvéhez, kötelességéhez. Tenni, azaz rémítőt vétkezni.” A *tett* mint *rémítő vétek*; a *tett* elkerülése mint hűtlenség: íme, az útelágazás mindkét végén ugyanaz a szakadék. Ha valamiben, úgy a *tett* lehetőségének ilyen megítélésében jelentenek változást Keménynél az 50-es évek.

A változás gyökereit azonban már korábban, 1848 előtt kereshetjük, — feltehetőleg a Pestre költözés idején kialakulnak Kemény olyan új viszonyai, melyekben a *tett* lehetőségeit többé nem a régi, tragikus kilátástalansággal ítéli meg. Hisz a *tett* kikerülhetetlen végzettségének, kilátástalanságának hitét az erdélyi politikai viszonyok keltették Keményben; a *Két Wesselényi* világosan vall erről: „*miután Erdély mechanizmusa oly rossz, az erdélyi kormánytagok szerepe oly függő és alárendelt, a közigazgatás kerekei pedig úgy forgattatnak, hogy az egyén feltétlenül elviseltetik, s a leghűbb hazafi is szintén azt kénytelen tenni, amit a legrosszabb*”. A végzet malmát Erdélyben a közigazgatás kerekei forgatják, — a hű hazafi nem ismerhet kényszert végzetszerűbbet, mint azt tennie, amit a legrosszabb. Ez a végzet-hit élhetett az erdélyi ellenzék más politikusaiban is, — Kemény erre utal a Szász Károlyról szóló megemlékezésben: „Aztán évei és tapasztalatai, bár nem oltották ki, de mérséklék lelkesedését a kor 'jelszavai' iránt, s inkább hitt az események alakulásainál bizonyos végzetszerűségben, mint az emberi ész számításaiban. Innen szenvedőleges állása.” Ugyanez a „szenvedőleges” állás kezd már kialakulni a *Gyulai Pál* egész történelemszemléletében is.

A Világos utáni Kemény nézetei közül a pozitívabbnak tekinthetők már bennfoglaltatnak a *Gyulai Pál* anyagában is. A politikai óvatosság és aggályosság, mely oly nagy helyet foglal el Keménynél az 50-es években, Gyulai Pál egyik irányelve is: „Inkább boldogulunk kötött kezekkel is . . . míg fősvények vagyunk a jövendőt egy kockajáték véletlenére oda dobni, mint vakmerész szabályokkal, melyek bilincseinket még szorosabbra vonhatják, midőn feloldozták a bőszenvedélyeket.” Ha valahol felesillan Kemény politikuseszménye, úgy Gyulai alakjában, aki „csekélységekért kockáztatja életét, de retteg a hazát óriás eredményekhez sikamló ösvényeken vezetni”. Ilyen elvek alapján ítéli el Kossuthot is Kemény, s ilyen elvek vezetik őt magát legnagyobb politikai tévedéseire. Sennó jelleme — a Gyulaiéval ellentétben — már magában foglalja azokat a hibákat, melyeket Kemény majd Világos után leginkább ostoroz: „Sennó huszonnégy óráig gályát vont volna, hogy két percig megtapsolják. Ő most is visszanyomta féltékenységét, feledé Eleonórárt, s nem találta sötétnek a börtönt, minthogy hallá, hogy nevét a nép ajkaira vette.”

Kemény, aki a centralisták oldalán, a Pesti Hírlapban a polgárosodásért következetesen harcol, s Széchenyi oldalán, Kossuth ellen mind aktívabbá válik, — Kemény, aki a fiume—vukovári vasút-ügyben oly kétes értékű szerepet játszik: egyvalamiben bizonytalannal nem hisz többé, — a *tett* végzetszerű

kilatástalanságában. „Szenvedőlegességéből” már ekkor végképp kilépett, s éppen nem láthatjuk őt passzívnak a béke-párti intrikák idején sem. Az Erdélyben erősödő „szenvedőlegességi” hajlam tehát 1847-től kezdve kivész Keményből, s 1849 után éppen helyet ad a céltudatos aktivitásnak. Kemény megváltozását a *tett* lehetőségeinek új megítélése okozza; 1847-től kezdve Kemény tudatában, szubjektív szemléletében „tenni” többé nem jelenti már azt, hogy „rettentőt vétkezni”.

Világos után Kemény hosszú időre hátat fordít a *Gyulai Pál* vak fatalizmusának. Azt jelenti-e ez, hogy Kemény számára épp a Bach-korszakban oldódik meg demokrácia és nemzeti érdek ellentmondása? Kemény talán épp Világos után érzi biztosítottnak a nemzeti polgárosodást? Többé talán nem tapasztalja azt a fenyegettetési érzést, mely a nemzetiségek mozgalmi és a szociális mozgalmak láttán támad benne? Ilyesmiről természetesen szó sem lehet. A *Két Wesselényi* még világosabban mondja ki a pánszláv és a daco-román mozgalmak miatti szorongást, mint Kemény korábbi írásai. A *Még egy szó . . .* a szocialisztikus forradalom rémképeivel is épp eleget viaskodik. Kemény agy-remei, elfogultságai mit sem vesztek nyomasztó voltukból.

Világos után a liberalizmus új, nagy reményeket vet az ellentétek kiegyenlítésébe, az ún. „súlyegyenbe”, melyet a forradalmi eszmék között lehetne létrehozni. A liberálisok úgy vélték, hogy az 1848-as forradalmak — melyeknek ismétlődése ellen minden óvintézkedést meg akarnak tenni — a francia forradalom doktrínáinak „eltúlzott” alkalmazása következtében törtek ki. E forradalmak veresége most új reményekkel tölti el őket, s Kemény sem látja már többé elkerülhetetlennek a „katasztrófát”. Eötvös és Kemény Világos utáni felfogása megegyezik abban, hogy ugyanazon erők, melyek az 1848-as forradalmakat kirobbantották, kellően „súlyegyenezve”, egymással szembeállítva, nyugalmi állapotot hozhatnak létre. E nyugalmi állapot érdekében rekeszti kívül Eötvös az egyenlőség-eszmét a liberális államnak azon a „modelljén”, melyet az *Uralkodó Eszmék*ben szerkeszt meg. Eötvös az abszolút államhatalom „kiegyenlítése”, „ellensúlyozása” érdekében törekszik az autonómia elvének széleskörű érvényesítésére is.

Kemény számára Világos után mindennél fontosabbá válik a „mérték” kérdése; szerinte a magyar polgárosodás fennakadásai, nehézségei a demokratizmus eszmék „túlhajtésából”, a „szabad institúciók” mértéktelen alkalmazásából származtak. A külpolitikában felismert egyensúly-elvet Kemény a magyar belpolitikára, a reformok menetére, a polgárosodási eszmék és intézmények megvalósítási menetrendjére is alkalmazni próbálja. A polgárosodás jövőjét tehát Kemény a liberális eszmék óvatos korlátozásától, a nemzeti és polgárosodási törekvések mértéktartó „súlyegyenezésétől” teszi függővé. Emiatt válik is számára oly rokonszenvessé az 1840 utáni Széchenyi. A Széchenyi-tanulmány egyfelől azt a Széchenyit mutatja be, aki maga is „tragikai vétséget” követ el, midőn nem fontolja meg reformfelhívásainak távolabbi következményeit, —

másfelől pedig az 1840 után óvatosabbá váló, „súlyegyenezésre” törekvő Széchenyit, aki most már Kemény új politikájának mintájául, igazolásául is szolgál: „A nemzetiség és a szabad institúciók közti összeütközések súlyegyenézése Széchenyit . . . a teendők sorának a reformok mértékének és az átalakulásra vezető mellék-eszméknek némi változtatására bírta.” Széchenyi 1840 után ugyanis az ősiség *eltörlése* helyett csak annak *gyökeres módosítását* kívánja, mivel attól tart, hogy a felszabadított birtok „idegen tőkepezések és nem magyar nyelvű iparosok kezébe kerül”.

Az egyensúly elvét Keménynél nem csupán az ellentétes erők kiegyenlítése jelenti, hanem a feladatok sorrendjének taktikai megállapítása is; Széchenyinnél ezt a „súlyegyent” óvó taktikát dicséri, „mely a bécsi kormánnyal és a birodalmi érdekekkel homlokegyenest álló kérdések vitatását hátrább utalta”. Az eszmék „fontosság” szerinti rangsorolása (vagyis: az egyenlőség-eszme háttérbe szorítása a szabadság-eszme javára), mely Eötvösnél az *Uralkodó Eszmék* egyik legfőbb törekvése, — Keménynél az 1848 előtti konfliktusok „orvosságaként” ígéri a katasztrófa elkerülését. Ebben is Széchenyi a mintája, az a Széchenyi, aki demokrácia és magyarság dilemmájában az előbbiről mond le.

Egy évszázad magyar nacionalizmusának alapelvét ismerhetjük föl e dilemmának ily feloldásában: ez a nacionalizmus az állítólagos „nemzeti érdekek” védelmének ürügyével utasította mindig vissza a demokráciát. Eötvös elvontabb egyensúly-rendszere helyébe Kemény azt a konkrétabb „kiegyenlítési” elvet lépteti, melyet Széchenyi politikájából olvas ki: Széchenyi ugyanis „átlátta, hogy a politikai szabadság s az értelmi és anyagi haladás némely pontjai, a körülmények szerint, néha hosszabb vagy rövidebb ideig összeütköznek a magyar nemzet megóvandó érdekeivel. Ilyenkor mit tett ő? Feláldozta, s pedig tétovázás nélkül, a szabadság és haladás érdekeit a fajszeretet érdekeinek”. Kemény ugyan csak ideiglenes „feláldozásra” gondolt még 1851-ben, de a gyakorlatban ez az ideiglenesség — véglegessé vált. Az 50-es évek a nemzeti és a szociális problematika dilemmájában „ideiglenes” szándékkal fordított hátat a szociális kérdéseknek, s rendelte ezeket alá a valóban fenyegetett nemzeti lét megóvásának. Az „ideiglenesen” félretett kérdést azonban a későbbi nemzedékek mindinkább eltemetni igyekeztek, s a szociális probléma csak a századvégen kezdte feszegetni koporsóját, hogy annál fenyegetőbbben törjön elő a XX. század első évtizedében. A szociális és a nemzeti érdekek valójában most is éppoly azonosak és egységesek maradtak, mint 1848-ban, — de a birtokos nemesség az 50-es évektől kezdve ezt az azonosságot nem volt többé hajlandó elismerni.

Kemény tehát Világos után úgy véli, hogy a „súlyegyenezésben”, az ellentétek „kiegyenlítésében” orvosságot lel a fenyegető fátum ellen, melyet a *Gyulai Pál*-korszakban még elkerülhetetlennek hitt. Kemény azt hiszi már, hogy a magyar polgárosodást nem érheti újabb katasztrófa, ha az egyensúly

óvatos-aggályos megteremtésével elejét veszik a veszélynek. Keménynek ez a nézete csaknem bizakodónak mondható, a korábbiakhoz képest. Mintha az átélt „katasztrófa” kisebbnek bizonyult volna a vártnál, — vagy talán inkább a párizsi június, a proletariátus megmozdulásának véglegesnek hitt leverése készleten most váratlan bizakodásra? A „kiegyenlítés”, a „súlyegyenezés” elve Kemény egész politikai és társadalmi szemléletének tengelyét képezi. A polgárosodó magyar társadalomban is a birtokos osztály és a nagypolgárság „összhangzó és arányos kifejlésének” kell megvalósulnia Kemény elképzelései szerint; hiszen „a nagypolgár önzésének gyakran lesz cosmopolitai színezete; míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelen meg. A két rend ellensúlyozása tartja az állam gépét . . . középirányban”, — írja 1853-ban, az *Élet és irodalom* című cikksorozatában.

Az egyértelmű fátum-hitet Keménynél a „súlyegyen” reménye, a „kiegyenlítés” terve váltotta fel. Ez a remény és ez a terv torkollik majd szükségképp — a 67-es kiegyezés művébe. A fátum elől menekülő Kemény a dualizmus eresze alatt keres menedéket. Az *elképzelt* helyett így választja a *valóságos* katasztrófát. A „súlyegyennek” bonyolult feltételei vannak, — az egyensúly állapota a felbillenés örök veszélyével jár; ez az állapot tehát megőrzi a 48 előtti korszak aggályait és szorongásait, csak épp más neveket ad nekik. Az egyensúly megóvása, biztosítása állandó készenlétet igényel, — erkölcsi készenlétet éppúgy, mint politikait, sőt, külpolitikait. Kemény, aki az erdélyi fejedelmek egyensúly-politikájának örökségét kamatoztatja Világos utáni elképzeléseiben, a politikai és társadalmi erők egyensúlyát elsősorban a külpolitikai egyensúlytól teszi függővé. Mivel pedig Kemény szerint a nemzetközi politika érdekei nem tűrhetik az osztrák birodalom felbomlását, az áhította magyar egyensúlynak is csak az osztrák összbirodalommal összhangban, s annak valaminő szervezetén belül lehet létrejönnie. Kemény úgyszólván dialektikus kapcsolatban látja a magyar és a nemzetközi egyensúlyt, — ezt a dialektikát Szalay László történelemszemléletéből is kiolvassa: „Kevesen voltak, kik hazánkat európai helyzetében, külpolitikájának folytonos alakulásában, s azon kölcsönös hatás- és ellenhatásaiban igyekeztek volna föltüntetni, melynél fogva megszakadás nélkül lehetne szemlélni: egyfelől a külirányoknak és tényeknek belviszonyainkra munkálását, másfelől a tőlünk kapott lendületnek európai jelentékenységét.” Igaz, Kemény is inkább csak a „külirányok” belföldi hatását vizsgálta, de a *kölcsönhatások* iránti igénye még szépirodalmi munkásságában is megmutatkozik: történelmi regényei a nemzetközi politika láthatárát is magukba fogják, s a *Rajongók* alakjainak sorsát végső szinten az dönti el, hogy a vallásháborúk Európája milyen helyzetet teremt Erdély számára, — illetve hogy Erdély milyen szerepet választ magának ebben a helyzetben. Kemény főként Világos után kezd gondolkodni a magyar polgárosodás és a nemzetközi politika összefüggésein; ezeket az összefüggéseket sem Széchenyi, sem Eötvös nem vette addig számba. Kemény az

európai polgárosodás következményének a „közös európai sorsot” látja, mely „a wesztfáliai békétől kezdve napjainkig mindig növekvő erővel” hat ki minden állam életére. Eötvös és köre, a *Karthusitól* kezdve nyilvántartotta ugyan a kapitalizálódás nyugati jelenségeit, s a magyar polgárosodást mindig is azokhoz viszonyítva képzelte el. De Kemény, aki hozzájuk hasonlóan, a kapitalizálódást össz-európai szükségszerűségnek tekinti, a magyar polgárosodást az európainak fejleményeként fogja fel, s további menetét igen nagymértékben a külpolitikai viszonyok függvényének tekinti. Az *Élet és irodalomban* épp ezért fejti ki „az óriás közlekedési eszközöknek és azon százkarú lénynek, melyet diplomatiának nevezünk, eldöntő befolyását még oly belviszonyokra is, melyeket eddig a külügyektől és az európai általános irányoktól elkülönözteknek képzeltünk”.

Kemény tehát a nemzetközi viszonyok végzetszerű, kényszerítő irányában hisz. De ezt a végzetszerűséget, ezt a kényszerítést nem tekinti már vaknak, kiismerhetetlennek. Ellenkezőleg: megismerhetőnek, megfejthetőnek vallja, — s ebben ugyancsak eltér a *Gyulai Pál*-korszak vak fánum-hitétől. Kemény szerint a nemzetközi viszonyok megismerése, az irányukhoz igazodás, a hozzájuk való okos alkalmazkodás szabhatja csak meg a magyar politikát, a magyar polgárosodást.

A fánum-hittel tehát szakít Kemény, illetve azt vallja, hogy a megismert végzethez alkalmazkodva annak irányát józanul követve, a Nemezis „a mi javunkra munkálkodik”. Ám ezzel a nézettelegy időben, sőt ettől függően állítja fel azt a tételét, mely egész politikai eszme-rendszerének alapjául szolgál, — téves alapul, következményeiben oly végzetes kiindulópontul: az osztrák birodalom megdönthetetlen, megváltozhatatlan szükségszerűségének tételét. Persze, ennek az ál-végzetnek elfogadásában nem a „végzet-hívő magyarság” volt elsősorban részes, hanem az, hogy Kemény a magyar polgárosodást nem népi, plebejusi alapokon, hanem csak a birtokos nemesség révén tudta és merte elképzelni. És részes ebben az elfogadásban a „forradalmi szláv mozgalmak”, s a szociális elégedetlenség miatti félelem, melyből Kemény gondolatai mélyén épp elég lappang még. Végül, bármily meglepő, részes ebben az elfogadásban egy ábránd is, — annak ábrándja, hogy az osztrák birodalomnak *érdeke* a magyar nemzeti érdekek előmozdítása; ezt a nézetet, mely a *Még egy szó . . .*-ban is felbukkan, s később, a „magyar súlypontú” monarchia ábrándképében annyi kortársnál szerepel, Kemény már 1847 decemberében, alig három hónappal a forradalom előtt, Wesselényihez írott levelében is megszólaltatja: „. . . lehetetlen néha nem hinnünk, hogy az igazgatás kezdi sejteni: miként a megmaradásra egyetlen út a magyar nemzetiség kifejtése, s hogy mi vagyunk egyedül azok, kiknek érdekeink a monarchia megmaradásával összekötve van”.

Kemény „súlyegyen”-szemléletének vannak azonban pozitív következményei is. Éppen mivel nagyon is billenékeny, veszélyeknek, kockázatoknak

nagyon is kitett állapot megőrzéséről van szó, Kemény nemcsak politikai, hanem erkölcsi feltételeket is állít, s olyan magatartás kialakítására törekszik, mely a nemzet építő, egészséges erőit tartaná ébren. Kemény politikai koncepciója — akárcsak a Széchenyié — végül is erkölcsi programmá minősül át. Ez a program, ellentmondásos voltában, mégis, a reformkorban kibontakozott alkotóerő megőrzésére, az új viszonyokhoz való alkalmazására törekszik. Kemény erkölcsi programja egy ideig hasznos védekezést jelenthet a Bach-korszak nyomásával szemben, s megóvhatja a magyar társadalmat a demoralizálódástól. A katasztrófa utáni tespedéssel ez az erkölcsi magatartás az önismeret, a visszaszerzett önbizalom, a tervszerű regenerálódás biztosítékát állítja szembe. Az ocsudás, a magáhoztérés, az újbóli felemelkedés tetteit haszonnal serkentheti ez a program. Ha Keménynek ezt az erkölcsi jellegű programját megfelelő időpontban újabb forradalmi program válthatta volna föl, — ha az ő „súlygyen”-elméletét idővel ismét a reformkorhoz hasonló kezdeményezések lelkülete tehetné volna feleslegessé: Kemény tanítását *átmenetileg* hasznosnak kellene tekintenünk. De mivel ez a tanítás a kelleténél sokkalta hosszabb ideig vált irányadóvá a kiegyezést megelőző és követő korszakban, — mivel ez a tanítás sokkal erősebben fogamzott meg a kiegyezés létrehozóiban és fenntartóiban, semmint azt Kemény maga remélhette volna: e tanítás nyomán végül is a regeneráló mozzanatok helyett a konzervatív mozzanatok, a felelősséget serkentők helyett a passzivitásra készítetők kerültek túlsúlyba, — ez a tanítás többé nem az építés, hanem a meddőség tanításának bizonyult.

A politikai problémáknak erkölcsiekké átminősülése, az erkölcsi szféra fontossá válása erőteljesen hatott ki Kemény regényírói működésére, s jellegzetesen lélektani irányba terelte azt. A Kemény tanította erkölcsi magatartás az önbírálat, az önismeret szigorú követelményeinek is eleget tesz. Az önismeret mint előfeltétel, a lélektani elemzést, — magunk és mások tetteinek boncolását, rugóinak feltárását, a köz- és a magánélet folyamatainak mérlegelését, tudatosítását jelenti. A Kemény-féle erkölcsi tanítás megköveteli a jellemismeretet és a lélektan tanulságainak figyelembevételét. Kemény regényeiben lépten-nyomon találkozunk a közélet lélektanával, a politika mögött működő emberi indulatok, jellem-sajátosságok, lelki mozzanatok elemzésével. Kemény erkölcsi szemlélete lélektani és jellem-tanulmányokat sürget. Ennek az erkölcsi szemléletnek lényeges része: a *tett* minősítése, vagyis útjainak, előzményeinek, indítékainak, egyéni sajátosságainak tudatosítása, számbavétele. A *tett* ilyen felfogása egyrészt a tragikum esztétikai kategóriájához, — másrészt a lélek- és a jellemrajz kifejlesztéséhez vezet. Arany János Bánk bán-tanulmányának vizsgálódásai, elemzései elsősorban a „tett izmosodásának” módjaira, formáira irányulnak. Hasonlóképp, Kemény Toldi-tanulmánya is a lélektani indokok mikéntjének, sőt, mértékének finom elemzésével szolgál. A „súlygyen” elméletével együttjáró aggályos, végsőkig érzékeny erkölcsi szemlélet tehát Kemény regényírói művészetére, esztétikai szemléletére is hatással van, —

ez a szemlélet sugallja továbbá regényeinek jellemrajzi és lélektani törekvéseit is.

Kemény erkölcsi tanításának egyenes célzata a Bach-korszak passzív rezisztenciájának ernyesztő hatása, a tespedés hajlamai, az álmodozás mocsara, a valósággal számolni rest álmodozás ellen irányul. Különösen 1853-ban (Élet és irodalom) sokasodnak meg Kemény korholásai, melyeket a „fásult és henye” világ-ignorálók ellen intéz. Kemény és Vajda egyformán látják a passzív rezisztencia veszélyes következményeit, melyek főként a nemesség soraiban mutatkoznak meg. Keményt tévesen tekintik néhányan a passzív ellenállás politikusának; ő inkább a reformkori teremtőkedv és közéleti tevékenység új feltételű megőrzésére törekszik. „Mert a gyakorlati politikának azon sajátsága van, hogy aki egy darabig az eseményeket ignorálja, nemcsak nem halad, nemcsak régi helyén marad — mi még csak nem volna oly nagy dolog — de ítélő tehetségét, mellyel a közdolgokra nézve bírt, tökéletesen elveszti, és álmodozóvá válik, kit száznak vagy kinevetnek, ha különben óvatos s fontolgtató természetű volt is.” Gyulai Udvarháza ezt az ignoráló típust mutatja be, s ez a kitérő regény, valamint Vajda és Kemény haragos bírálatai is tanúskodnak arról, mily veszélyes méreteket öltött a donquijotizmus a Bach-korszakban. A tespedés szelleme, a kivárás lomhasága, az akaraterő elernyedése a magyar polgárosodást veszélyeztetik már. Kemény korholásai ismét csak arról tanúskodnak, hogy a polgárosodás, az ország átalakítása, modernizálása a magyar társadalom erkölcsi tartásától, öntudatától és áldozatkészségétől is függött, s így annak a bírálatnak, melyet Petőfi Pató Pál ura fejezett ki, új érvénye támadt az 50-es években. Csakhogy most nem az „Ej, ráérünk arra még!” szelleme jellemzi a birtokos nemességet, hanem az a gondolatmenet, melyet Kemény a régi udvarházak gazdáinak szájára ad: „Nekem nem tetszenek a most uralkodó eszmék, s az azokból fejlődő törekvések és tények. Kedélyemet bántják némely dolgok, melyeken nem segíthetek. . . Szóval én brouillirozva vagyok a mostani korszellemmel, s egymással való kölcsönös elégtelenségünk ismeretes. Minek csináljak tehát rossz vért magamnak? Kikerülöm e szellemet, nem tekintek arcára, nem kísérem mozdulatait, nem hallom meg cselekedeteit, nem vizsgálom jellemét, s ha történetesen vele találkoznom, behunyom szememet, mert látni sem akarom”. A 40-es évek Ej ráérünkje, és az 50-es évek ignorálási szemlélete közt nincs is lényeges különbség. Az egyiknek közönyös vagy a másiknak sértődött-hősies lustasága: egyaránt a haladást, a polgárosodást gátolja. Petőfi és Kemény nem ugyanazt akarják, s nem ugyanabban hisznek, de van valami, amit közösen ítélnék el.

Kemény erkölcstana szerint nem elegendő a világ valóságával szembe néznünk, — *önmagunkat* is bírálunk és ismernünk kell. Széchenyi önbírálati tanítása éppúgy újjáébred most, mint Petőfi bírálat a magyar oblomovságról. „A magyar csak akkor vezethet el, ha örökké a képzelődés tükrében akarja arcát és lélekvonalaait vizsgálni” — hirdeti már a *Forradalom után*, s

habár a röpirat jellemképét, célzatos idillisége miatt valóságosnak nem tekintetjük: maga az elv helyessé válik, mihelyt a valóság igazi megismerésére buzdít. Ilyen buzdításra volt is szükség a Bach-korszak viszonyai közt. Önismeret birtokában engedelmessé válhatunk csak a „világvégzetnek”, melyet Kemény már a *Forradalom után* első lapjain felidéz. Az önismeret így vezet át az erkölcsi erő, a bizakodás állapotához, mely a végzet megfordítására is képessé tehet, — s Keménynek ez a meggyőződése ugyancsak független az osztrák összbirodalomról vallott felfogásától. Az önismeret gyümölcsésként, „a sors csapásaitól kezdve saját tévedéseig, sőt bűneig is mindenből tanulságot merít óvatosságra, kitartásra, vagy javulásra” a nemzet. Az önismeret sztoikus öröme, a „recollectio” csendje és „emelkedettsége” az egyetlen kiút Kemény korábbi szorongásaiból, rögeszméiből; ebben az állapotban szinte már meg is valósult Kemény erkölcsi eszménye, — hisz ez az az állapot, „mely a szemlélődés higgadtságával, a fogékonyság melegével, a tetterő mérséklettségével, s a szellem egész éberségével rendezi az élmények és szenvedések által gyűjtött tapasztalásokat” (Élet és irodalom). Íme, a „recollectio”, az önismeret áhítatos szemlélődése, melynek sztoikus révébe Kemény a Világos utáni országot el szeretné vezetni. A tétlen és renyhe ignorálásnál talán csak a „túlbizakodás”, illetve a „hazaszeretotnek egy ábrándos iránya” lehet veszélyesebb; Kemény támadása a hazaszeretet romantikus válfaja ellen, igaz, Kossuthnak is szól, de nem csupán neki. Kemény anti-romantizmusa, mely a természet-tudományos gondolkodás előretörésével, s a történetírás új, kritikai irányjaival párhuzamosan alakul ki, a magyar polgárosodás gyengeségének, felemás voltának egyik *tünetét* támadja, de nem a bajt magát. A *Forradalom után* lapjain minduntalan a „gyümölcstelen szemlélezések”, ábrándozások bírálatával találkozunk, s olyan tanácsokkal, mint: „Ne kívánjatok csolnakázni a délibáb tengerén, s megenyhülni hűvös hullámiban!” Az ábrándosság bírálatára Keménynél a konzervatívok bírálatát is jelenti, akik „mert alkalmatlannak találják a jelent, a kortes- és táblabírói világba vissza vágódván, a hajdani tespedést dythirambokkal idvezlik”, s akik szerint „a magyarnak haladni nem kellett volna, mert a reformvagy csak a külföldi majmolásból támadt” stb. (Még egy szó . . .). MARTINKÓ mutat rá, hogy Kemény ábrándosnak ítéli az elnyomás osztrák politikáját is, hisz annak elvontsága, doktrinér mivolta, élet-idegen-sége ugyancsak „romantikának” minősül az ő szemében. Ezt az önkényuralmi ábrándosságot bírálja a *Ködképek*ben is.

A romantika iskolájában felnőtt Kemény Világos után szembefordul a romantikával, melyet különösen a történetírásban ítél el, de amelytől regényeiben sohasem tud végképp megszabadulni. A regény és a dráma műfajának összevetése alkalmán is a romantikusok ellen szólal fel, „kik szellemök szabálytalanságával elég zavart idéztek elő a színpadon”, illetve, kik „lángeszök ellenére is, sok haszon mellett még több kárt tettek a dramaturgiában” (Eszmék a regény és dráma körül). De hogy a romantika bírálatára Keménynél elsősorban

a 48-as forradalmak elutasítását jelenti, arról a Széchenyi-tanulmány ironikus utalásai is meggyőzhetnek, melyek a forradalmak vezetőit elevenítik meg, akik „kezökben lanttal vagy világszabadsági trombitával, szemökben könnyel, ajkaikon csodás bűbájú szónoklattal, szívökben ömledezéssel vezették a népet az ígélet földje felé”, a forradalmak bukása után emigrációba vonultak, ott megőrizték „létezők” kitartó s „aránylag egészséges” voltát, — míg Széchenyi összetört az önvád s a rémképek súlya alatt.

Az ábrándot, a romantikát, az apáthiát elutasító, az önismeretet sürgető Kemény nem ok nélkül vállalkozik Világos után Széchenyi és Wesselényi sorsának, politikai pályájának elemzésére. Mindkettejükénél — tehát nemcsak Wesselényinél, de még Széchenyinél is — a tettek következményeinek elégtelen mérlegelését, illetve az ábrándosságot, s ily módon a végzet kihívásának „tragikus vétségét” mutatja ki. A két portré-tanulmány tehát a Széchenyiért és Wesselényiért rajongók önismeretre vezetéséül készült, s némiképp önbírálatul is. Ennek ellenére, a *Két Wesselényiben* lehetetlen az önigazolás szándékát fel nem fedeznünk; Wesselényi csalódása Kossuthban, melyet Kemény oly körülményesen mutat be, a szerző 48—49-es magatartását támasztja alá. „Valamint csalálmái nagyok voltak, úgy kiábrándulása is óriási legyen”: ezt a tanulságot Kemény nagyon is célzatosan, önnön igazáért vitázón vonja le Wesselényi sorsából. Wesselényi — tehát: Kossuth is — abban hibáztak, hogy szenvedélyeket gerjesztettek, melyek „eredetőkben a legnemesebb buzgóság félreértéseiből támadtak”. Íme a Kemény-féle tragikum egyik sajátos változata, melyet Gyulai Pál kritikai méltatásai oly erős hangsúllyal emelnek ki: az erény túlzása mint tragikai vétség. A *Gyulai Pál* című regényben is az erény tragikus túlzásának formulájával találkoztunk már, — de ez a formula most, Világos után, új jelentéssel telik meg. Az „erény túlzásának”, a „legnemesebb buzgóság félreértésének” tragikai vétségébe esett Wesselényi, Kossuth s az egész nemzet. Kemény szerint az 1848-as forradalom is „az erény túlzása”, a „legnemesebb buzgóság félreértése” volt. Midőn tehát a későbbi Kemény-regények ezt a fajta tragikumot mutatják be, — a tragikus sors tanulsága mögött a 48-as forradalmat s Kossuthot elutasító felfogást kell fölismernünk. Az „erény túlzásának” tragikumában tehát Kemény forradalom-ellenessége foglaltatik.

Kemény újonnan kialakuló tragikum-szemlélete mutatkozik meg a Széchenyi-tanulmányban is. Ez az írás Széchenyit tragikus hősnek, — tragikai vétség elkövetőjének mutatja. Vétsége abból származik, hogy pályája első felének programját nem gondolja át „mikéntjében” és következményeiben, s emiatt ez a program tragikus módon visszasújt reá, s mintegy önmagát semmisíti meg. Széchenyi tragikuma azonban többé nem holmi „vak fátumra” tanít, — hanem ellenkezőleg: a végzet elkerülésének lehetőségére, szükségére, sőt módjára figyelmeztet. Politikai tévedések bosszulják meg magukat a legkönyörtelenebbül, — hirdeti Kemény. Ha van az ő hite szerinti „súlyegyen”-

mennyország, úgy azzal szemben ott van a politikai tévedések Infernója is, melyben Kossuth és Verbőczy kaptak helyet; de ennek az Infernónak külső köreiből utasítja Széchenyit is az 1851-es esszé. Széchenyi tragikus tévedése részben politikai, részben erkölcsi jellegű. Felbolygatta az országot, de nem törődött a reformok megvalósításának mikéntjével — vagyis „depopularisálta a hitbizomány eszméjét”, s emiatt 1840 után hasztalan próbált már e kérdésben új politikát kezdeni — akaratlanul erősítette a megyék decentralizáló, „főosztó” irányát oly módon, hogy elébb agitációt fejtett ki eszméiért, de megvalósításuk módjával, lehetőségeivel keveset törődött, s „ily módon befolyt ama felszínes iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrrel meglelni, s elég óvatossággal elhárítani restellette”. A „miként” itt már erkölcsi jelentéssel is bír: nemcsak az ősiség vagy a megyei önállóság konkrét, politikai kérdéseiben lehet tévedni — de abban is, ha elmulasztjuk eszméink, céljaink távoli kihatásainak mérlegelését — legnagyobb tévedésünk pedig: az óvatosság, a hidegvér, az aggályos körültekintés elmulasztása a politikai cselekvésben. Ez utóbbi eredményekre pedig azért van szüksége a politikusnak, mivel a magyar viszonyok közt, a két oldalról is „fenyegetett” magyar helyzetben a politikai gondolkodás és cselekvés egészen sajátos kockázatokkal jár, s a legkisebb figyelmetlenség, könnyelműség, ábrándosság is sokszorosan megbosszulja magát. Kemény tehát hibáztatja a 30-as évek Széchenyijét, s bizonyos mértékű tragikai vétséget lát a reformok, az eszmék politikai, valamint erkölcsi „mikéntjének” elhanyagolásában. Széchenyi tragikumában áll, hogy önnön műve fordul ellene 1840 után — akárcsak Verbőczy ellen a törökbarát politika, a *Zord időben*. „Minden összeütközés esetében az ő 1831-es nézetei legyőzték a közvéleményben a későbbieket.” Ezért véli Kemény jogosultnak a kérdést: „Széchenyi mint izgató nem tett-e oly hibás lépéseket, melyekből azon hibák, melyeket Kossuthban megtámad, szükségileg folytak.” Széchenyi abban is hibázott, hogy be kellett volna látnia: „sokkal könnyebb egy agitationális politikát megindítani, mint megállítani.”

Kemény nyilván Széchenyi sorsán töprengve alakította át a maga romantikus fátum-felfogását, s foglalta bele új szemléletébe azokat az erkölcsi elveket, melyeknek jegyében a végzetet immár elkerülhetőnek tekintette. Ezzel közeledett Arany szemléletéhez is, aki a *Nagyidai cigányok* vagy a *Buda halála* katasztrófáit *nevelő* célzattal állította a nemzet elé, s okaikat megmutatva próbált óvni a jövőre hasonló katasztrófáktól. Ha Széchenyi nagyobb gondot fordít a „miként” kérdésre — véli Kemény — „a közönségben kevesebb, de hihetőleg normalisabb lett volna a haladási vágy összege”. Kemény ezúttal nem látja már szükségképp végzetesnek a magyar politika cselekvési lehetőségeit, — de amiként tévedett az osztrák birodalom sorsának megítélésében, úgy a „miként” lehetőségeit is tévesen ítéli meg. *Ami ő „ábrándosnak” vélt, — a történelem távlatában az bizonyult igazán valóságosnak.*

Kemény új politikai és történelemszemlélete erkölcsi elveken is épül, — Kemény erkölcsi felfogásának tehát bizonyos szilárd, kételyektől mentes magatartásban is ki kell fejeződnie. Több kutató emlegeti Kemény „agnoszticizmusát”, s beszél az ő „relativista” erkölcsi szemléletéről. Ezek a nézetek többnyire az *Eszmék a regény és dráma körül* című tanulmány gondolatainak félreértéséből származnak. Kemény a maga korát, az 1848-as forradalmak utáni korszakot a kétkedés, illetve a túlságosan is megértő vizsgálódás korának mondja: „csökkent keblünkben a hit az igazságok iránt is. Nem a szám- és természettani, de az erkölcsi, politikai és társadalmi igazságokat értem. Vizsgálunk és kétkedünk” (Eszmék . . .). Ez a vizsgálat és kétkedés azonban önála a 48-hoz vezető eszmék vizsgálatát, s a bennük való kétkedést jelenti, nem pedig a kétkedő vizsgálat elvét, általában. A 48-at létrehozó eszmék „kétkedő-vizsgáló” revíziójával jutott el Kemény a „súlyegyen”-elmülethez. Bizonyos, hogy ebben a kétkedő vizsgálódásban részes a történetírás új áramlata is, mely a szövegek, a tekintélyek, a ténymegállapítások hitelességét oly aggályos szigorral vizsgálja, méri. De ez az aggály, ez a szigor valamely végső bizonyosság igényével bír. Ugyanigy Kemény is, a „kétkedő vizsgálattal” hitek és eszmék csalékonysága ellen védekezik, hogy megtalálhassa azt, amihe szilárd hitét vetheti. Ezzel a kétkedéssel ő ismét az öncsalás és az illúziók ellen próbálja felvértezni magát, s a „kedvenc eszmék” önámítása ellen is: „Macaulay művének nevezetesebb pontjainál bizonyos fájó érzés fog szívedre ködként borulni, mely saját kedvenc eszméidnek megingásait mutatja, s arra int, hogy doctrináidra is ráfér valami abból, mit bölcs Salamon vanitatum vanitásnak mond.”

A kétely és a bizonyosság igénye tehát szorosan összekapcsolódik Kemény gondolkodásában; ez az összekapcsolódás oda vezet, hogy a bizonyosságok mögött mindig dereng valami a kételyből, s a kételyeket is áthatja a bizonyosságok szomja. Az erkölcs viszonylagossága inkább csak ábrázolási problémaként merül fel a történelmi regények tervét hordozó Kemény előtt („bizonyos határig erkölcsi fogalmaink változnak, s a régibb erkölcsi fogalmakkal összekötött tetteket talányosakká, rejtélyesek-, kétséges becsűek-, sőt vétkesek- és nevetségesekké is tehetik”). A maga korának „vizsgálati ösztönét” és kételyét csak regisztrálja, leszögezi mint jelenséget, melyben éppen annyira részes, amennyire távol is tartaná magát tőle: „a türelmetlen, de vaskövetkezetességű jellem, mely meleg hitből és ingatlan meggyőződésből támad, s mely az erkölcsök sivár, de nemes ascetismusa nélkül alig képzelhető, mindinkább kezd enyészni, s helyét azon felvilágosodott és engedékeny érzület foglalja el, mely senkire a kárhooztatás kövét nem szereti dobni, mely tárgyilagos sokoldalúsággal kíván a más szívébe tekinteni” (Eszmék . . .). A Kossuthot oly élesen bíráló Kemény is tett néhány kísérletet a két röpiratban, hogy ellenfelét bizonyos „lélektani elfogulatlansággal” mutassa be; az „engedékeny érzület” inkább csak a reformkori szigorú erkölchöz, a nagyenyedi példákhoz, az ifjú-

kor kálvinista és sztoikus szemléletéhez viszonyítva ötlik szemébe, az 50-es évek jellemző vonásaként.

Kemény erkölcsi szemléletére mindvégig jellemző marad a kegyenc Gyulai töprengése, aki úgy érzi, nincs oly tény, mely őt a bűn elkövetésére „az önérdék ámitó hangja által fölszólíthatta volna”, — s mégis, mindvégig kísérti a gondolat, hogy „az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el”. De épp ez az utóbbi nézet Világos után sokkal léhábbnak, sokkal veszélyesebbnek minősül, hogyses megférhetne a polgárosodási és a nemzeti érdekek új kívánalmaival. Az 50-es évtized magyar írói és gondolkodói — s köztük Kemény — a Bach-korszak züllése, erkölcsi lazulása ellen is védekezni kívánnak, márpedig „a corruptiók kora nem az erkölcs alapeszméinek tagadása által jellemzi magát, hanem bizonyos tág lelkiismeretességgel a bűn elkövetése s megbocsátása iránt és bizonyos hanyagsággal az erény gyakorlatában” (Élet és irodalom). Ez a „tág lelkiismeretesség” és az erény gyakorlatának ez a hanyagsága összeegyeztethetetlen Kemény Világos utáni korszakának erkölcsi szemléletével. Kétkedés az erkölcsi törvények érvényében, s hajlam az erkölcsi viszonylagosság elfogadására, az ilyesmi már elképzelhetetlen Keménynél 1853-ban, s csak az 50-es, 60-as évek fordulóján ingatja meg újból feltámadó végzet-hit a pozitív erkölcsbe vetett bizalmat. Egyelőre tehát Kemény történelemszemlélete az erkölcsi bizakodás jegyében fejlődik tovább: „Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, tudniillik: hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni” (Macaulay-tanulmány).

Macaulay történelemszemléletének vizsgálata ad Keménynek alkalmat arra, hogy egyénnek és általánosnak, akaratszerűnek és végzetszerűnek viszonyát újból átgondolja, s azt, amit 48 előtt merevnek, gépiesnek képzelt el, most dialektikus kölcsönhatás viszonyában lássa. A végzet ugyan nem vesz hatalmából, az egyetemesnek könyörtelensége ugyan nem enyhül, de az egyén, a szabad akarat erejével vissza is hat az egyetemesre, a végzetszerűre. Macaulay az, aki „megmutatta az események folyamában az egyetemit és végzetszerűt: de aki egyszersmind csodálatos tapintattal . . . ki tudta jelölni az egyéninek, a történetesnek, a szabad akaratból eredettnak hatását és horderejét is”. Macaulay szemléletéből olyan tanulságot von le Kemény, mely az ő 48 előtti történelemképéből leginkább hiányzott. Mintha Macaulay történelme adná meg neki a végső ihletést arra, hogy egyéni és általános, akarati és végzetszerű közt is végre meglelje az áhított „súlyegyent”.

Ennek a „súlyegyennek” természetesen, elsősorban a magyar polgárosodás szolgálatában van jelentősége. Az, amit a két vilgáháború közti irodalom-történet meglehetősen elvontan „európaiság és magyarság” összhangjának nevezett Keménynél: valójában az *európai* polgárosodáshoz zárkózó magyar polgárosodás *nemzeti* jellegének őrzését, óvását, — megteremtését jelenti. A 40-es évek *nemzeti polgárosodásának* eszméjét az irodalmi népiesség fejezte

ki. Ez eszme értelmében a magyar polgárosodás nemzeti jellegét csak úgy biztosíthatjuk, ha a néphez folyamodunk. A nép szerepének, hatásának megnövelésével lehet csak nemzetivé áthasonítani a külföldről átvett polgárosodást. A polgárosult, nyugati irodalmak formáit, műfajait is csak a népiesség ízlése, esztétikája hangolhatja át magyarrá, nemzetivé. Kemény *nemzeti* polgárosodást kíván, de ő nem a néphez, — hanem a történelemhez fordul a nemzeti jelleg biztosítása érdekében. Kölcsey és Vörösmarty, Petőfi és Arany a nép arcáról olvassák le azokat a nemzeti vonásokat, melyeket a magyar polgárosodás arculatán kívánnak viszontlátni. Kemény a történelemből kívánja kiolvasni ugyanezeket. De Kemény, aki kiadja Szalárdi Siralmas krónikáját, s a szélesebb olvasóközönséget az elfeledett memoárokhoz, a régi történetírókhoz akarja visszavezetni, nemcsak a polgárosodás nemzeti jellegéért folyomodik a történelemhez, — hanem a „súlygyen” megóvása érdekében is. Ez az annyira sérülékeny „súlygyen”, mely állandó oltalmat és sokoldalú biztosítást igényel, csak egy bizonyos, eszményinek mondható erkölcsi lelkület, közgondolkozási felelősség és higgadtság mellett maradhat fenn. Kemény a történelem *nevelő erejére* azért apellál, mivel benne is a „súlygyen” egyik biztosítékát látja. A történelem — szerinte — elsősorban óvatosságra, megfontolásra nevel; a történetírók olvasása révén „a közvélemény higgadtabb, nemesebb és gyakorlottabb lendületet” nyerhet. Épp az *ilyen* történelemnek utat nyitandók vállalkoznak is Kemény, Csengery és Szalay László a romantikus történetírás szigorú, elutasító kritikájára.

Amidőn Kemény a történelem ilyenfajta nevelő hatását igyekszik érvényesíteni, gondolatmenete már ahhoz a programhoz, ahhoz az erkölcsi-politikai eszményhez igazodik, mely a „súlygyen” elvének tükröképe — s e „súlygyen” legfőbb biztosítéka is. Forradalmiság és „delibábosság”, könnyelműség és „rajongás” egyetemes „orvossága” lesz ez a Kemény szerinti történelem, mert az „mérsékeltséget tanít pöffedezés helyett”, s szétoszlatja a légvárakat, melyeket „a beteg képzelődés oly örömet épít”. Az *Élet és irodalom* buzdításai szerint a történelemhez fordulás egyenest a „lelki”, az erkölcsi — és politikai „súlygyen” előfeltétele; a történelem ennek a „súlygyennek” valóságos iskolája. Mert a történelmet „*illeti visszahozni a kedélyekbe a nyugalmat apáthia nélkül; elvenni az ábrándokat, de megóvni a hitet, lejjebb szállítani az önbizakodást, de szétoszlatni a csüggedezést, gondolkodóba ejteni a hiú vakmerőséget, de nem lohasztani le a józan erélyt; kételyt támasztani a nagy szavak és csillogó eszmék iránt, de nem száműzni a reményt az emberiség és közművelődés érdekeinek terjesztése felől*” (*Élet és irodalom*). Ha valahol, úgy ebben a történelmi érdeklődésre buzdító mondatban találjuk meg Kemény „súlygyen”-eszményének legszabatosabb megfogalmazását, — az itt megfogalmazott eszményből érthetjük meg legjobban, miféle utakon próbált védekezni Kemény a forradalom szelleme ellen, s miféle ellentéteket próbált összebékíteni, miféle „szélsőségeket” próbált számon kívül hagyni annak a törekeny és billenékeny egyensúly-

nak érdekében, melytől ő a végzet megfordítását, a „katasztrófa” elhárítását várta.

A *Még egy szó . . .* befejezésében adott program: Kossuth-ellenes, forradalom-ellenes, — de a Bach-korszak kezdetén, a demoralizálódás fenyegető előjelei közepett: egyféle erkölcsi tartás programja is. Kemény középút-elve, melyet a Szalay-tanulmányban is megfogalmaz („ . . . mi, kik ha erélyesek voltunk, nem tudtunk mérséklettek lenni, s ha mérséklettek kívántunk maradni, csakhamar közönyösökké váltunk jogaink és érdekeink iránt”), — a követők-nél a lapos közepszer, a meddő konzervativizmus elvévé vált. De Kemény gondolkodásában ez az elv mégis a tragikum szintjére tudott emelkedni, — ennek az elvnek komolyságát, súlyát a tragikum adta meg. Mindaz, ami Kemény programjából később a megalkuvás programjává vált, a két röpirat szerzőjének regényeiben: a megalkuvást nem ismerő tragikum ihletét is szolgáltatta. Kemény szemléletében a „súlyegyen”-elmélet és a tragikum szorosan összekapcsolódnak. Ezt a „súlyegyen”-állapotot a tragikum védi, — ez az állapot néha csak a tragikum útján valósul meg. Keménynél a tragikum nem egyéb, mint politikai és erkölcsi elveinek — esztétikai megfogalmazása.

1864-es Vörösmarty-émlékbeszédében úgy fordul a költőhöz, mint tulajdon elődjéhez, — olyasvalakihez, aki az övével leginkább rokon életművet alkotta meg. Háta megett nagy történelmi regényeivel, némi lenézéssel szól Kazinczynak és követőinek elégiai vagy idilli hajlamairól; lenézi a „szelíd és széparányú” fájdalokat is, melyek a magyar líra egy részében eluralkodtak. Kemény a *Két szomszédvárt* szereti, „tragikai és borzasztóan felséges” költői elégtétele miatt. Önnön életművére tekint vissza, midőn Vörösmarty ürügyén a tragikum jelentőségét, nevelő erejét méltatja; a maga korára, az 50-es évekre céloz, midőn kijelenti, hogy „a költészet e kegyetlen s mégis igazságos neme legjobban talál azon korhoz, mely küzdő, cselekvő, mely a tevékenység mértéke szerint kell, hogy ébren tartsa a felelősség érzetét, élesítse a lelkiismeretet” stb.

A tragikum elve, Kemény Világos utáni korszakában mást jelent, mint 1848 előtt. Most a „súlyegyen” ellen vétőkre sújt le a tragikum, az ő vétségük a voltaképpeni tragikai vétség. Az ő tragikus bűnhődésük azért kelt megnyugvást, megbékélést, mivel a „súlyegyen” eszményét igazolja. Mi több, ők maguk is a tragikum beteljesültével ébrednek rá annak az erkölcsi elvnek, annak az életeszmenyének igazára, parancsára, melyet túlzásukkal vagy rajongásukkal, könnyelműségükkel vagy ábrándosságukkal sértettek meg. A tragikus bűnhődés Keménynél épp ezért párosul sztoikus tanulással is; hisz az eszmény megsértői néha kénytelen követték el a sértést, mivel nem volt elég erejük az eszmény vállalásához.

Kemény Világos utáni politikai és erkölcsi szemlélete, az önvizsgálat elvén keresztül a lélek- és jellemrajz ihletét fokozta föl, — a „súlyegyen” elvvel szorosan egybekapcsolódó tragikum pedig az emberi sorsok bemutatásának, a történelmi légkör érzékeltetésének művészetét finomította ki. Mindez együtt

lehetővé tette, hogy Kemény a magyar realista regény kialakulásához jelentősen hozzájáruljon, s regényeit a divatos romantika spekulatív módszerei helyett újszerűbb, a jellemrajzon, a lélek, a sors, a kor tényeinek elemzésén épülő módszerrel alkossa meg.

8.

Kemény történelemszemlélete, erkölcsi és politikai felfogása a magyar polgárosodás nemesi útjának utolsó erőfeszítéseiből született meg. Ez a szemlélet csak Világos után bontakozott ki végleges mivoltában, amikor a nemesség még képesnek vélte magát a polgári átalakulás továbbvitelére, a „polgári funkció” további ellátására. A Világos után kialakult szemlélet azonban újból módosul Keménynél, az 50-es, 60-as évek fordulóján, amikor is a nemesi polgárosodás első nagy csődjét kell megélnie. Kemény, aki Világos előtt még egyértelműen komor történelemszemléletet vallott, s a végzetet csaknem elkerülhetetlennek hitte a magyar polgárosodás távlataiban, — Világos után szakított ezzel a végzet-hittel, de a *Zord idő* korszakában jelentős mértékben visszatért hozzá.

Kemény első korszakának egyértelmű történelmi pesszimizmusa abból származott, hogy ő, aki óhajtotta a polgárosodást, szemben állt az abszolutizmus rendszerével: bizalmatlanul s félelemmel tudta csak szemlélni a tömegek szociális megmozdulásait, nem értette meg a népben felszabaduló erők nemzeti jelentőségét, s borulátón ítélte meg a nemzetiségi kérdést. A 48 előtti Kemény egyaránt félt a forradalomtól s az abszolutizmustól, s egész gondolkodását valamely katasztrófa várása, valamiféle névtelen szorongás hatotta át. Kemény 48 előtt egy abszurd és kiszámíthatatlan Nemezis ígézetében él, s a történelmet kiismerhetetlen, vak erőnek tartja.

Világos után szemlélete lényegesen átalakul, — most már a nemzetközi politika irányának figyelembe vételével véli elkerülhetőnek a végzetet. Egész elképzelését arra a téves tételre építi föl, hogy az osztrák ösztéri birodalom fönnállása „nemzetközi végzetszerűség”, — Kossuth és a magyar forradalom pedig ábrándokban ringatózott, illetve az „erény túlhajtásának” tragikai vétségét követte el. Keménynek ez a felfogása lényegileg egybehangzott annak a nemesi osztálynak érdekeivel, mely egyelőre még meg akarta tartani a maga polgári funkcióit. Kemény, aki Világost a népi-plebejus mozgalmak vereségének is tekintette, fokozottan veti reményeit a nemesség vezette polgárosodásba, s olyan politikai, erkölcsi eszményt alakít ki, mely hivatott lenne a reformkor építő erőinek megóvására, tovább éltetésére, s a polgárosult országban a birtoikos osztály vezető szerepének fenntartására. Ennek az eszménynek lényege: a „súlygyen” olyan erők és tényezők közt, melyeket Kemény 48 előtt még összebékíthetetleneknek vélt. Kemény ebben a „súlygyenben” vélte kiegyenlíthetni a 48-as vívmányok és az osztrák birodalom — az egyéni akarat és a történelmi szükségszerűség —, a demokrácia és a nemzeti érdek, — a kezde-

ményezés és az óvatosság, valamint a Széchenyi nyomán kialakított nemzeti jellem egyéb, ellentétes vonásait. Ennek a billenékeny, s meglehetősen veszélyezettett „súlyegyennek” oltalmára alakítja ki annak az önelemző, önbíráló erkölcsi szigornak elvét, mely egy bizonyos időszakban, a Bach-korszak viszonyai közt, átmenetileg hasznosnak is bizonyult, s hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet vezető rétege, a birtokos osztály egyelőre nem demoralizálódott még. De Kemény ezt a demoralizálódást viszonylag rövid időre tudta csak késleltetni. A kiegyezés után ez az osztály, melyet a magyar polgárosodás egyedüli hordozójának vélt, rohamosan élte fel a maga anyagi és erkölcsi tartalékait, s polgári funkcióját csakhamar az élősdiség funkciójáért adta cserébe. Kemény aggályai és reményei, ábrándúzásai és erkölcsi követelményei végül mégiscsak az illúziók sorsára jutottak. A polgárságnak és a polgárosodásnak azok az eszményei, melyeket írásban hirdetett, legfeljebb csak felemás módon valósultak meg, s még így sem a birtokos nemesség műveként.

Kemény polgárosodási elmélete, történelemszemlélete, erkölcsi eszméinek rendszere főként annyiban bírt építő értelemmel és értékkel, amennyiben ösztönzéseket adott regényeinek tematikájához, e regények ember-ábrázolási módszereinek kialakulásához, s a bemutatott történelmi és társadalmi létkör érzékeltetéséhez. De ugyanez az ideológia részes abban is, hogy Kemény regényművészeté, melyben a magyar epikai realizmus oly nagy lehetőségei rejteztek, e lehetőségeket nem tudhatta teljes gazdagságukban kibontani.

Kemény egyensúly-keresése s aggodalma, melyet az annyira fenyegetett s oly könnyen veszendőbe menő harmóniáért érzett: a nemesi polgárosodás utolsó szakaszának viszonyaiból fakadt. Ez a szemlélet nem Kemény egyedüli, sajátlagos birtoka volt, hanem osztályáé, s általában, a magyar polgárosodás ügyének részeseié is. A forradalom leveretése után viszonylag közel kerülnek egymáshoz azok, akik, mint Kemény is, a forradalmat sohasem akarták, s azok, akik a forradalmi lehetőség visszatértében *már* nem reménykedtek. Ez a magyarázata annak, hogy Kemény és Vajda polgárosodási elvei közt oly sok az egyezés. Ám Kemény, habár tragikusabb, komorabb hangsúllyal, de lényegében ugyanazt a törekvést fejezte ki „súlyegyenn”-elméletével, amit pl. Eötvös is. A nemesi polgárosodás harcai és megalkuvásai, reményei és fenntartásai végül is ide torkolltak, a harmóniának, a teljességnek ebbe az igényébe, mely azonban nem tudhatott kielégülni, s valódi harmónia helyett a kompromisszummal érte be. Kemény elméletében a Világos utáni korszak, a forradalmat átvészelt nemesi polgárosodás utolsó törekvései szólalnak meg — ebben az elméletben még utolsó kísérletre vállalkozik a magyar polgárosodás nemesi vezető rétege, hogy azt nyújtsa, amit a forradalom nem tudott nyújtani —, ebben az elméletben ez a vezető réteg megpróbálja „kiigazítani” a forradalom vélt hibáit, vélt tévedéseit. Kemény „súlyegyenn”-elmélete azzal az igénnyel lép föl, hogy kárpótlást nyújtson a veszteségekért, s végképp megcáfolja a forradalmi elméleteket. A magyar polgárosodás nemesi útjának képviselői abban a hiszemben ringat-

ják magukat, hogy a forradalom veresége őket „igazolta”; a Világos utáni helyzetből egy új hivatás, egy új szerep parancsát vélik kiolvashatni, s e szerep ellátására, e hivatás betöltésére teljes jóhiszeműséggel vállalkoznak is. Így tesz Kemény, így Eötvös, Szalay, Csengery, — mit sem sejtven a nemesi polgárosodás távolabbi sorsáról, vagyis arról, hogy ők, akik egy új szerep, egy új feladat vállalására készülnek, valójában a régít zárják le. A nemesi polgárosodás Világos utáni gondjait és törekvéseit, újjászerveződési készségét és létjog-igényét Kemény Zsigmond fejezi ki. Ennek a polgárosodásnak újjászerveződését ő sürgette a legkövetkezetesebben, s ehhez az újjászerveződéshez ő kívánta szolgáltatni a legszilárdabb erkölcsi alapokat. S ugyancsak ő fogalmazta meg az új létjog-igénnyel jelentkező nemesi polgárosodás mély, de hasztalan nosztalgiáját valaminő háborítlan, nyugalmi állapot, egyféle ataraxia iránt, melynek feltételeit a „súlygyen” elmélete lenne hivatott megteremteni.

A „nemzeti klasszicizmus” tana, mely a Világos utáni korszak szemléletét az összhang, a beteljesülés, a sajátlagosan magyar világnézet kifejezéseként ünnepli, sohasem vetett számot annak a „súlygyennek” billenékenységgel, kockázatosságával, esendőségével, melyet pedig Kemény és nemzedéke titkon olyannyira átértzett. A biztonságnak, a nyugalomnak az a vágya, mely az *Uralkodó Eszmék* bevezetésében és Kemény egész agitációjában oly drámaian szólal meg, s mely szinte utolsó lehetőségként mutatja fel a „súlygyen” eszményi állapotát: ez a vágy nem nyerhetett kielégülést, mivel a ház, melynek eresze alatt a nemesi polgárosodás a nyugalmat és a biztonságot kereste, ilyesmit nem ismert, s nem is nyújthatott. Kemény elméletét és tanítását ez a vágy hozta létre, — s ez a vágy a nemesi polgárosodás utolsó, ábrándos áhítózása a rév után, melyet a reformkor eszméi és harcai ígértek meg.

Kemény, a regényíró, elárulta, kifejezte az esendőségnek, a billenékenységnek azt a sejtelmét, mely gondolkodásában a „súlygyen”-elmélet kilátásaihoz kapcsolódott. Ez a sejtelen csaknem bizonyossággá növekszik a Zord idő történelmi és emberi sorsának láthatárán, de szelidebb, fátyolosabb árnyként ott borong az 50-es évek regényein, elbeszélésein is. Kemény szépirodalmi művei a „súlygyen” erkölcsi feltételeire kívánnak tanítani, s tragikumukkal ennek az erkölcsnek szigorú, kíméletlen normáit védik. De van valami, amit ezek a regények *sohasem* mutatnak meg, s ez: a tragikusan elvesztett harmónia visszaszerzése, a vétkesen, könnyelműen vagy jó szándékkal eljátszott „súlygyen” újbóli helyreállta. Nem, Kemény regényeiben csak jóvátehetetlen vereségekkel, visszahozhatatlan veszteségekkel, megválthatatlan bűnhódésekkel találkozunk, mert ezek a regények ugyan a helytállás, a kötelességvállalás, — de nem a bizakodás eszmeiségét hordozzák. Kitartásra biztatnak, de nem ismerik a vigaszt, s nem nyújtanak elégtételt senkinek. Kemény regényeinek ez a következetes egyoldalúsága a legvilágosabb vallomás arról, hogy a nemesi polgárosodás ez utolsó ideológusa a helytállás szenvtelensége mögött mindvégig ott őrizte életműve epilógus-voltának tudatát.

JEGYZETEK

A reformkori irányzatosságról ld.: a Falu jegyzője vitáját, SÓTÉR ISTVÁN: Eötvös József, Bp. 1953. 185—193. l.; Jókai irányzatosságról: ua. Romantika és realizmus, Bp. 1956. 383—386. l.; a Magyar Nép könyvéről: PAIS DEZSÓ Kemény Zsigmond és az irodalmi élet, ItK., 1911.; továbbá: PAPP FERENC: Kemény Zsigmond, Bp., 1923., II. 95—97., és 100—101., 210., 215. l.; Gyulai Pál 1854-es bírálata: GYULAI PÁL kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, Bp., 1927., 30—37., (Pesti Napló, 1854. V. évf. 50.) PÉTERFY JENŐ Kemény-portréja: Összegyűjtött munkái, Bp., 1901. I. 106—160. l., (Bp. Sz. 1881.) BEKSICS GUSZTÁV: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés, Bp., második kiadás, 1883.; a finitizmusról: PROHÁSZKA LAJOS: A vándor és a bujdosó, Bp., 1941.; ld. még: SÓTÉR ISTVÁN: Szerb Antal magyar irodalomtörténete, az 1957-es új kiadás előszavaként; NÉMETH LÁSZLÓ Kemény értékelését ld.: Kisebbségben, Bp. 1942., I. 31—34. l., és 329—359. l.; ld. még erről: SÓTÉR ISTVÁN: Németh László, a tanulmányíró, ItK. 1960., 3. sz. HORVÁTH JÁNOS elmélete a „nemzeti klasszicizmusról”: Tanulmányok, Bp. 1956. 467., stb. l., ld. még ua. Aranytól Adyig, Bp. 1921. Kemény erkölcsi eszme-rendszerének elemzését ld. MARTINKÓ ANDRÁS: Kemény Zsigmond pályafordulata, Pécs, 1937. Kemény életmódjáról ld. leveleit öccséhez, ItK 1900., Ferenczi Zoltán közlésében. Kemény esszé-művészetéről ld.: KERESZTURY DEZSÓ: A nemzeti klasszicizmus esszé-irodalma, Minerva, 1928; Csengery Antal esszéinek méltatását ld. Péterfy i. m. (Bp. Sz. 1887.); uo. a Ranke-hatás méltatását is. Széchenyi reformjainak erkölcsi vonatkozásairól ld. SZEKŰ GYULA: Három nemzedék, Bp. 1922., 69—76. l. Az 1834-es erdélyi országgyűlés hatásáról Kemény történelemszemléletére, Somogyi Sándor folyamatban levő kutatásaira támaszkodom; ld. erről még: SOMOGYI SÁNDOR: Nacionalizmus az önkényuralom korának magyar irodalmában, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1960. 1—4. sz. A pánszlávizmusról ld.: KEMÉNY G. GÁBOR Mocsáry-tanulmányát, a Mocsáry Lajos válogatott írásai, Bp. 1958. kötet bevezetőjeként; a júliusi forradalom hatása Eötvösre és Szalayra, ld.: FERENCZI ZOLTÁN Eötvös-életrajzát, Bp. 1903.; Kemény politikai nézeteiről a Bach-korszakban, ld. NAGY MIKLÓS bevezető tanulmányát a Rajongók 1958-as kiadásához (Magyar Klasszikusok). Az IZABELLA KIRÁLYNÉ... és az ÉLET ÉS ÁBRÁND keletkezéstörténetére nézve ld. PAPP FERENC bevezetéseit: Kemény Zsigmond hátrahagyott munkái, Bp. 1914.; korai utalás Ranke történetírására: Szépirodalmi Szemle, 1847. október 17. és 24. számai; a centralisták a pánszlávizmus: Lukács Móricz cikke a Vierteljahrschrift für Ungarn 1843. évfolyamában jelent meg, WOLFGANG BERG: Ungarns politische Zukunft (Leipzig, 1842.) kapcsán; u. erről a kérdéstről Trefort Ágoston: Bp. Sz. 1840. 2. sz.; a *Korteskedés* egyik forrása a pauperizmus kérdésében (Kemény utalása alapján): CARL ROTTECK: Lehrbuch der materiellen Politik; PÁLFFY JÁNOS emlékezései Keményre: Magyarországi és erdélyi urak, Kolozsvár, 1939; a fieme—vukovári vasútúgyról: VISZOTA GYULA: Eötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról, Bp. Sz. 1919. továbbá Ferenczi Zoltán id. levél-közlése, ItK. 1900., valamint id. Eötvös-monográfia 261—265. l.; a nemesi polgárosodás csődjéről, az 50—60-as évek fordulóján, ld. KOMLÓS ALADÁR: Vajda János, Bp. 100—119. l.